

DİN VE HAYATTAKİ YERİ

1- İNKARCI GÖRÜŞLER VE YANILDIKLARI NOKTALAR

Son devrin inkarcılık modası ve çeşitli inkarcı kollar:

Din mevzuunda ilmin ne dediğini ve objektif hakikatin neden ibaret olduğunu anlatmaya girişmezden evvel, inkârcıların ne dediklerini ve nerede yanıldıklarını görelim. Ve şunu bilelim ki, Şark'da ve Garb'da, hemen her devirde ve her memlekette Allah'ı inkâr edenler görülmüştür.

Dine cepheden hücum ve Allah'ı açıktan inkâr modası, Garb'da onsekizinci asrın ortalarından başlar. Bizde ise bu moda, elli, altmış sene evvelinden öteye geçmez.

Biz, burada Garb'daki hücum ve inkârlar üzerinde duracağız. Garb'daki inkarcılara dikkat edersek, bunlar hep aynı yolda ve kuvvette değildirler. **Bunlardan kimi ilim namına konuştuğunu ileri sürmekte(maddeciler); kimi, dine ve maneviyata hücum etmeyi(ansiklopediciler), kimi , dünyayı ihtilâle vermek için bir vasıta görmekte(rus sosyalistler);** kimi de inkarcılığa devrin bir modası olarak sapmaktadır.

Örneğin bunlardan ikisi; Ansiklopediciler ve Maddeciler'dir.

ANSİKLOPEDİCİLER NE DİYORLARDI?

Din nedir? Sualine onsekizinci asrın *Voltaire* ve *Diderot* gibi akliyeciler filezofları ve ansiklopedicileri şöyle cevap veriyorlardı:

Din, ruhaniler sınıfının halkı istismar için icat ettiği bir efsanedir. Her devirde rahip ve kâhin diye bir takım tembel ve işsiz kimseler türemiştir. Bir nevi esrarengizliğe bürenerek, din âyin ve ibadetlerini icat edip kurnazca tertipleyen bunlardır. Mâbed ve manastırlarda çalışmadan yiyip, yaşayan ve bir parazit sınıf teşkil eden bu kimselerdir ki, Allah ve dîn efsanesini uydur- müş; insanların cehlinden ve toyluğundan faydalanarak, bunu kendileri için bir ekmek teknesi ve bir menfaat kazanı yapmışlardır. Fakat, durmadan ilerliyen ilmin meş'alesi, insanları aydınlatıp, bu sayede tabiatın sırları ve tılsımları çözüldükçe, ortada Tanrı diye bir vahime ve din diye karanlık bir efsane kalmayacaktır.

AKLİYECİ: *Felsefede akliyecilik veya akliye mezhebi, insan aklının sonsuz kudretine ve hakikati bulduran yanılmaz bir rehber olduğuna inananların mesleğidir. Buna göre, akıl realiteleri aydınlatan yegâne ışık ve hakikatleri bize gösteren aynadır. Akla uygun olan ve akıl ile bilinen her şey hakikattir ve her hakikat akla uygundur ve akıl ile idrâk olunabilir. Akla uygun gelmeyen hiç bir şey de hakikat değildir.*

Ansiklopediciler nerede yanlışlardı?

Din, asla rahip ve ruhani sınıfının uydurup, ortaya çıkardığı bir şey değildir. Bilakis, o sınıfı insandaki din vicdanı ve Allah duygusu doğurup ortaya çıkarmıştır.

Din, derin bir duygu ve manevi bir mesned olarak insanoğlu ile beraber var olmuş ve ilk medeniyet eserleri, medeni duygular ve düşünceler, hep dinî inançlarından doğmuştur.

Hukuk, ahlâk ve siyaset, hattâ teknik ve sanat bile ilerleyişini dinî duygu ve düşüncelere borçludur. Bütün bu müesseseler, bidayette toplum halinde din ile vücut bulmuş ve din ile omuz omuza ilerlemiş; ancak, yakın zamanlardadır ki, bunlar dinden ayrılıp ayrı birer müessese halini almıştır.

Ansiklopedicileri yanıltan sebepler:

1-) Din meselesinde onları yanıltan ilk sebep, içinde yaşadıkları devrin mutlakiyet idarelerine karşı giriştikleri mücadelede, dine hücumu, bir silah olarak kullanmak istemeleriydi. Ansiklopediciler, cepheden hücumla cesaret edemedikleri istibdadı, dayandığı kilise ve din adamları vasıtasıyla vurmak istemişlerdir.

2-) Diğer bir sebep de, o asırda ilmin henüz çocukluk çağında bulunması; tarihin ise, henüz işlenmemiş yoz bir tarla manzarası arzemesiydi.

Din, insanla beraber doğmuş, sayısız asırlar ve milletler içinde bin bir çeşit inkılâp ve istihaleler altında bugüne kadar yaşamıştır. Böyle bir müessese, yalan, hile ve menfaat üzerine kurulmuş ve bütün bir insanlık dünyası, bu bahiste asırlarca yanılmış olamaz.

Din müessesesinin kökleri, insanın yaradılışındadır. Ve bütün dinlerde bu yaradılışa cevap vermek üzere, Allah ve âhiret akideleri gibi, bazı müşterek hakikatler vardır. Bu hakikatlerdir ki, dinlere yaşamak ve tarihi fırtınalara karşı dayanmak kuvvet ve imkânını sağlamıştır.

MADDECİLER NE DÜŞÜNÜYOR VE NE DİYORLAR?

Ansiklopedicilerden sonra, geçen asırda, din düşmanlığı bir nevi ilmiliğe bürünerek, yeni bir hız ile yeniden ortaya çıkmıştır.

Maddecilik (= *Materlalisme*) adını alan yeni münkirlik ise, diyaneti temellerinden çökertmeye yürümüş ve bu hususta, her gün yeni keşifleri ve ilerleyişleriyle gözleri kamaştıran "ilim"in gölgesine sığınmıştır.

Bu hususta 2 çeşit vardır , eski ve yeni maddeciler.

1-)ESKİ ZAMAN MADDECİLERİ NE DİYORLARDI?

Maddecilik, maddeyi, bütün varlıkların menşei ve yaratıcısı görür, yani Allah yerine maddeye tapar. Bu eski ve ilk maddecilere göre, gök kubbe altında "hiç birşey yoktan varolmaz; varolan birşeyde asla yok olmaz." Sadece renk, şekil ve vaziyet değiştirir. Bu bir devir daimdir. Bu ezeli devir ve tahavvül içinde değişmeyen, daim ve ebedi kalan bir şey varsa, o da maddedir. Cisimler, maddenin sonsuz bir surette şekillenmesinden meydana gelmektedir. Kâinat maddeden ibarettir. Her şeyin asli ve ezeli cevheri maddedir.

Ruh bile atom mürekkebi bir maddedir. Yalnız ruhu vücuda getiren atomlar başka cinstendir. Bunlar, gayet şeffaftır. Fakat, maddeden ayrı ve maddî varlık dışında ruh diye gayri maddî bir varlık yoktur. Hilkatın sırrı denilen hakikat bundan ibarettir.

Dünya ve hayatın menşei ve yaratıcısı (ilâhlar) olmadığı gibi, âlemin nizamında ve gidişinde de onların hiç bir rolü ve tesiri yoktur. Mabet, ibâdet, âhiret... bütün bunlar boş şeylerdir. Öbür dünya diye, öldükten sonra yaşanacak başka bir dünya tasavvur etmek, hayatın kaynağına zehir akıtmaktır. Aklı başında olanlar için hayat ve saadet ancak bu dünyadadır. Bu dünya ise, hayat ve kâinatın aslı ve menşei olan **maddeden** ibarettir.

İşte bu eski maddecilik , Demokrit ve Epikür maddeciliğidir.

Maddecilik karşısında Eflâtun mâneviyatçılığı:

Eskilerin maddeciliği, *Aristo* felsefesi ile kuvvetlenen, *Eflâtun*, maneviyatçılığı gibi müthiş bir rakip ile karşılaşmış ve bu sebeple bu hareket yol bulup ilerleyemeden sinmiştir. Maddeciliğin bu sinişi, Garp'te tâ Rönesans'a kadar devam etmiştir. Filhakika *Eflâtun*, fikir tarihinin bu büyük

dehâsı, maddeciliğe şiddetle hücum etmiş ve buna karşı ruhçuluğu ve fikirciliği (=idealisme) savunmuştur.

Eflâtuna göre, kâinat, hususiyle, insan ve hayat sade maddeden ibaret ve sırf maddeye kabil varlıklar değildir. Madde, mevcudun bir nev'idir, aşağı ve en küçük bir haddidir. Maddenin kendine hâs ve kendiyle kaim bir varlığı bile yoktur. Maddenin varlığı tamamıyla izafidir ve bizim onu duyularımız vasıtasıyla duyuşumuza, aklımızla ona verdiğimiz mânaya ve izafe ettiğimiz çerçeveye tâbidir. Kâinatta maddeden başka lâ maddi bir cevher var ki, asıl ve ebedi varlık budur ve bu varlık, "ruh"tur.

Rönesans ve modern ilim hareketlerinin başlangıcı:

Rönesans, yani Garp'ta ilim, felsefe, edebiyat ve sanat sahalarında ortaya çıkan ilk kıvılda-malar, Avrupalıların eski Yunan dünyasıyla temasa gelmeleri, hususiyle *Eflâtun ve Aristo* gibi üstadları okuyup öğrenmeleri ile başlar.

15.asra kadar Avrupa kalın bir cehalet perdesi altındaydı. Onbeşinci asrın sonlarından itibaren, bu vaziyet değişmeye başlamış ve Avrupa'da ilim ve felsefe yepyeni bir mecraya dökülmüştür. Artık yavaş yavaş **eski ampirizm ve dogmatizmin** yerini tecrübe ve müşahedeye müstenid ilim zihniyeti ve bu zihniyetin doğurduğu müsbet araştırma gayretleri almıştır. Müsbet araştırma gayretleri almıştır. Bunun neticesi olarak da madde ve tabiat ilimleri peyderpey gelişmeye yüz tutmuş ve ilmi keşifler birbirini takip etmiştir. Gittikçe hızlanan bu hareket ve gayret, onsekizinci asırda orijinal bir manzara almış ve bu asrın Garp cemiyetlerini temellerinden sarsan bir tenkid tufanı yaratmıştır. Ondan sonra :

Ansiklopediciler de kiliseyi siper alan aynı rejimlere düşmanlık gösterirken; diğer tarafta bir kısım fikir adamları da sırf müsbet ilim, yani tecrübe ve müşahedeye müstenid bilgi namına doğrudan doğruya dine ve dini inançlara hücumla kalkmışlardı. Artık, onsekizinci asır sonu Avrupa'sında dini ve Allah'ı kökünden inkâr etmek bir moda haline gelmiş ve bu modaya uyanlarca dindarlık, bir nevi gerilik telâkki olunmaya başlanmıştır. Ve **modern (yeni) maddecilik** doğmuştur.

AMPİRİZM: *Emprisme, ilimsiz, sistemsiz kaba tecrübeye ve göreneklere istinat etmek mesleki, bir fikri delil getirip, ispat etmeksizin kabul ettirmek, yahut bilgide ve hüküm vermekte DELİL ve başkasının otoritesine istinat etmek mesleği.*

DOGMATİZM: Bir görüşün doğruluğuna peşin olarak inanan ve bu inanışları tenkide tabi tutmayanların düşünüş tarzı.

MODERN MADDECİLİĞİN DOĞUŞU (Iaplas)

Rönesans'a kadar sinen maddecilik, *Demokrit'in* eski ve ampirik maddeciliği Rönesans'la beraber artık tamamıyla dirilmiş ve geçen asırda ilmi ve tarihi maddecilik diye başlıca iki hüviyet alıp, iki istikamet takip etmiştir.

1 -) İLMÎ MADDECİLİK:

İlim : akıl, gözlem, tecrübe ile ulaşılan , kati ve kesin bilgi, hakikat olduğu düşünülen ,ispata dayalı olarak edinilmiş bilgidir.

İlmî denilen maddeciliğin yahut, diğer bir tabir ile, ilimciliğin yolunu meşhur Fransız tabiyatçı *Lamark* açmıştır. Bu zat, dinlerin temelini teşkil eden "hilkat'i inkâr ederek, hayatın maddeden ve insanın hayvandan dönüşümü ve evrimi yolu ile var olduğunu açıkça iddia etmiştir.

Yine Modern maddeciler, yahut ilimciler arasında ve ilim namına din düşmanlığı saçanların başında Jena Üniversitesi profesörlerinden *Ernest Haeckel'e* mühim bir yer vermek icabeder.: BU KİŞİ: Allah'ı ve yaradılışı toptan inkâr ettikten sonra; hayat ve kâinatın sırf maddenin tekâmülünden ve milyonlarca senelik bir mazi içinde, istihale etmesinden ibaret olduğunu ispata çalışmıştır.

BUNLAR NE DİYOR?

İlmî denilen maddecilik dînlerin ilim ve irade ile vasıflanmış, Mutlak **Allah inancı yerine "Madde "** diye tasavvur edilen bir cevher ikame etmekte ve ilâhî kanunlar yerine de, sadece nedensellik ifade eden tesadüfî kanunlar koymaktadır.

Dinlerce, kâinatı sevk ve idare eden kanunlar ilâhidir. Yani bunlar Allah tarafından muayyen bir plân ve gaye ile tertip olunmuştur.

Maddecilere göre ise, bu kanunlar kimse tarafından konulmuş ve icat edilmiş değildir. Bunlar, tabii ve tesadüfidir ve kendiliğinden ortaya çıkmıştır.

Maddecilere göre, kâinatın ve bütün varlıkların müşterek aslı ve cevheri maddedir. Madde, ezeli ve ebedidir. Yani, daima var olmuştur ve varlıkta devam edecektir. Madde, bir yaratıcının eseri değildir. Onun varlığının başlangıcı ve sonu yoktur. Madde,yok edilmesi mümkün olmayan bir şeydir.

POZİTİVİSTLER VE POZİTİVİZM

POZİTİVİZM'e göre; Kesin bilgi, sadece tecrübe ve müşahade ile elde edilir, bundan başka bir yoldan elde edilen bilgi hakikatten uzak , lafzi ve hatalıdır.

Pozitivistlerle maddeciler arasında dava, gaye ve münkirlik bakımlarından bir fark yoktur. Her iki münkir kol da, tecrübe ve müşahade ile sabit olmayan ve bu yoldan bilinmeyen şeyleri **yok addetmektedir**. Ancak pozitivist olan Comte, madde ve Allah yerine, İnsanlığı koymuş, ilahi bir din yerine de kendi uydurduğu bir dini koymuş ve peygamberlik iddia etmiştir.

Kurucusu August Comte'dir. Bu kişi, dinlerin ezeli, ebedi haliki ve mekândan münezzeh **Allah'ı yerine "insanlık"** diye tasavvur ettiği bir mevcut koymuş ve "İnsanlık mâbedi"ne bağlı **"insanlık dini" diye de**, hususî âyin ve ibadetleriyle, **bir din icat ederek** bir nevi peygamberlik iddiasına kalkışmış ve neticede âleme gülünç olmuştur.

MADDECİ POZİTİVİZM:

Hayat ve kâinat sâde maddeden ve bunu vücuda getiren moleküllerden ibarettir. Madde bir takım mekanik ve zaruri kanunlarla kendi kendini var etmiş ve aynı kanunlar vasıtasıyla, kendi kendini idare etmektedir. Hepimiz ezeli ve ebedi bir maddenin birer parçası halinde tecelliyiz, ve hepimiz topraktan var olduk, yarın da toz toprak olup gideceğiz. Bu hayatın ötesinde başka bir hayat beklemek boştur. Çünkü bu, müşahade ve tecrübe ile sabit olmuş bir şey değildir. Ruh ve bütün ruhi melekelerimiz fizik varlığımızı teşkil eden organizmanın birer nevi fonksiyonudur. Karaciğerin safra ürettiği gibi beyin de fikir ve his üretir. Ruhi melekelerimize bundan başka bir mana vermek manasızlıktır.

2-) TARİHİ MADDECİLİK

Tarihi maddecilik tâbiri, ondokuzuncu asrın meşhur sosyalist simalarından *Frederik Engels* tarafından üstadı *Karl Marks*'ın doktrinine verilmiş bir isimdir.

Tarihi maddecilik, *Beşer tarihini ve insanlığın tekamülünü, yani gerilikten sıyrılıp, ileriye doğru gidişini, sadece maddenin ve maddi teknik imkânların değişmesiyle izah ettiğinden dolayı bu cereyana "Tarihi maddecilik" denildiği gibi; beşer tarihini dolduran terakki ve tekâmülü tamamıyla iktisadi hayat şartlarına ve yeme, yaşama tarzlarına irca etmesi itibariyle "tarihin iktisadi görüşle izahı" görüşü de denilmektedir.*

Bunlar maddeciliği, nazari sahadan çıkararak, dinlere, din maneviyat ve inançlarına karşı müthiş bir hücum silâhı olarak kullanmış ve bu noktada ilmîciler'den ziyade ansiklopedicilerle birleşmişlerdir. **Marks, koyu bir maddecidir.** Ve maddeciliği tarih felsefesine, sosyolojiye ve iktisadi siyaset meselelerine tatbik etmiş ve onu bu meselelerin, hattâ umumiyetle hayat ve cemiyet dâvalarının, izahı ve halli için yegâne anahtar olarak kullanmıştır. Bu kadarla kalmayarak, **maddeciliği, yalnız dinlere ve maneviyata karşı değil,** mevcut ve müesses içtimaî, iktisadi nizama ve siyasi rejimlere karşı da cehennemî bir silâh haline koymuştur. Maddeyi, iktisat ,sosyoloji,felsefe ve tarihe uygulamış yani toplumsal olayları izah etmek için maddeyi kullanmıştır.

Tarihi maddeciler ne diyor ve nerede yanılıyorlar?

Tarihi, içtimaî, siyasi ve dini bütün hareket ve hâdiselerin; terakki, tekâmül, inkılâp ve ihtilâllerin kesin noktası ve hakiki illeti maddî yani iktisadidir. Maddi ihtiyaçlar ve bunların yine maddi şekilde tatmini vasıtalarıdır ki, cemiyetlerin ve cemiyetler içindeki insanların oluşlarını ve münasebetlerini belirler, sevk ve idare eder. İnsan ve cemiyet bahsinde maddi hayat şartları, iktisadi ve teknik imkânlar, tıpkı bir binanın toprak altı temelleri mesabesinde. **Yalnız hukuk, ahlâk ve siyaset değil, din bile maddi temeller üzerine oturan bir müessesedir.**Halk kitleleri hakiki saadetin ve bunun tahakkuku imkanlarının nerede ve nedir olduğunu gözleriyle görüp anlayınca; bir gün gelecek artık din ve Allah varsayımına lüzum kalmayacaktır. **Rus sosyalizminin dünyayı ihtilale vermek için giriştiği mücadelenin fikri kaynağı, tarihi maddeciliktir.**

Laplas'ın, kâinat sistemini izah için, Allah faraziyesine ihtiyacı olmadığı gibi, sosyalizmin de yoktur. Esasen sosyalizm kendisi bir din, bir hamle, bir heyecan kaynağıdır ve istikbale ait bir iman bağlıdır buna göre.

Dinlere göre hayat ve kâinat:

Dinlere ve mukaddes kitaplardan çıkan mânaya göre, kâinatı yoktan var edip, değişmez kanunlarla sevk ve idare eden ezeli-ebedî, maddeden, zaman ve mekândan münezze bir Allah vardır.Allah, ezelidir. Yani onun başlangıcı yoktur; kimseden doğmamış ve başka bir varlıktan istihale etmemiştir. Allah, ebedidir. Yani sonu yoktur; ölmez ve asla yok olmaz Dinlerce, kâinatı sevk ve idare eden kanunlar ilâhidir. Yani bunlar Allah tarafından belirli bir plân ve gaye ile tertip olunmuştur.

Maddeciliğe göre hayat ve kâinat

Maddecilere göre ise, bu kanunlar kimse tarafından konulmuş ve icat edilmiş değildir. Bunlar, tabii ve tesadüfidir ve kendiliğinden ortaya çıkmıştır.

Maddecilere göre, kâinatın ve bütün varlıkların müşterek aslı ve cevheri maddedir. Madde, ezeli ve ebedidir. Yani, daima var olmuştur ve varlıkta devam edecektir. Madde, bir halığın eseri değildir. Onun varlığının başlangıcı ve sonu yoktur. Madde, yok edilmesi mümkün olmayan bir şeydir. **Madde ve kâinat**, herhangi bir yaratıcının eseri olmadığı gibi, insan ve hayat da bir yaratıcının eseri değildir. Tıpkı madde gibi, yeryüzünde ilk hayat da tesadüfen ve kendiliğinden var olmuştur. Ondan sonra ise dönüşüm ve evrim meydana gelmiştir.

Hülâsa, maddeciler, hangi renk ve zümreden olursa olsunlar, insan zekâsının sonsuz kudretine inanmakta ve her gün biraz daha ilerleyen, ilerledikçe de, nuriyle birer birer meçhullerimizi aydınlatan ilme güvenerek **dini hakikatleri başından sonuna kadar inkâr etmektedirler.** **Bunlara göre, din ve dine dayanan bilgi ve inançlar**, eski devirlerin bilgisizliği içinde bir kıymet ifade eder ve bir ihtiyaca cevap verirdi. Fakat, yürüyen ilmin meşalesi önünde tabiat hâdiselerinin büründüğü esrar perdeleri birer, ikişer kalktıkça; bu bilgi ve inançlar, eski kıymetlerini kaybetmişler ve yirminci asrın ortasında, tarihe karışan eski çağların muammalı hâtıraları halinde kalmışlardır. **Dinler**; koyu maddeci cemiyetlerin menşelerinde ve bilgisizlik devirlerinde faydalı olmuşlardır; fakat, **hiçbir müsbet ve naturel esasa dayanmadıkları için, milletler ilmin ışıyla daha çok aydınlanınca, dinler az çok yakın bir zamanda yıkılacaklardır.**

İlim mefhumunda vukua gelen değişiklikler:

Eskiden "ilim" deyince, bundan tabiat ve kâinatın sabit, kat'i ve mutlak bilgisi anlaşılırdı. Bu yanlış telâkkiye göre; "ilim" demek, insan zekâsının erişip doğruluğunu ispat ettiği kat'i, yani hiçbir veçhile değişmez neticelere dayanan bilgi demektir. Bu mânadaki ilim ister istemez, din ile çarpışıyor ve dinin mevzuu olan bilgi ve inançları kökünden redde ve inkâra gidiyordu. Çünkü, dinin mevzuu olan inançlar, meselâ Allah ve âhîret inancı, bu eski ilim telâkkisine göre, hiçbir veçhile sabit olmamış; aklın ve mantığın ışığı altında ispat edilip ortaya konulamamış ve hayal kabilinden şeylerdi. **Buna göre**, herşey ilme mevzu olabilir ve ilmin sahasına girebilirdi. Herhangi bir hakikati, hakikat sayılabilmek için, ilmin çerçevesine girmeliydi. Bu çerçeveye girmeyen ve bunun dışında kalan hakikat, hakikatler diyarından kovulurdu.

İşte bu anlayış bugün değişmiştir. Bugün artık ilim, sabit ve kat'i bilgi değildir. Bugün ilmin en yüksek kanunu (*Relativite*) yani izafiliktir. Modern ilmin mevzuu, metodu ve araştırma sahası gayet belli ve çizilidir. **İlim, artık sırf tecrübe ve müşahedeye dayanmakta** ve sırf bu metodlarla hakikati bulmaya çahşmaktadır. İlimde eski zekâ ve mantık oyunlarının yerini **bugün tecrübe, müşahede ve mukayese almış ve artık, ilim, tecrübe ve müşahede usûliyle elde edilen bilgi demek olmuştur.**

Modern ilim, asla şüphe götürmeyen hakikatler elde etmeye muvaffak olmuştur. Eski ilim, araştırmalarının neticesinden emin olamıyordu. Çünkü, gittiği yoldan ve tuttuğu usulden emin değildi. **Bugün ise,** tecrübe metodu sayesinde, âlim ne yaptığını, ilim de nereye gittiğini tamamiyle bilmektedir. Bu sayede ve bundan dolayıdır ki, modern ilmin elde ettiği neticeler herkes nazarında -eğer tabir caizse- reel hakikatler sırasına geçmiş ve kendilerini, en basitinden, en yükseğine kadar, her zekâyâ ister istemez kabul ettirmiştir. **Hülâsa, modern ilim, tecrübe ve müşahede usulü sayesinde, elde ettiği neticelerde, izafi de olsa, bir kat'ilik kazanmıştır.**

Bugünün ilmî metod denilen çalışma ve araştırma yolu ve usulü:

İstikra, tecrübe, gözlem, mukayesedir. Bu usûlden ayrılan bir kimseye bugün alim denemez. Bu yolda sadakatla yürümek isteyen bir kimse de; tecrübe, müşahede, muhakeme ve mukayese ile tetkik etmediği ve edemeyeceği mesele ve mevzular hakkında ulu orta red ve inkâr hükmü veremez. Verirse ilmin hududu dışına çıkmış ve salâhiyetsiz konuşmuş olur.

İlmin sahası dışmda kalan hakikatler:

İlimde ispatın olmadığı şeyler saha dışı kalır ve reddedilir. İspatın olduğu şeylerde gözle görülüp, tecrübe edilen, kıyaslanabilen şeyler olmalıdır.

İlmin tetkik âleti ölçü ve tartıdır. Bu ise ancak maddeye tatbik olunabilir Maddeyi havi cisimler yani uzunluk, genişlik, derinlik ve ağırlık gibi vasıflar taşıyan şeyler ölçülüp, tartılabilir. Çünkü ilmin tetkik ve araştırma metodu tecrübe, müşahede ve mukayesedir ki, bunlar ancak maddi cereyen edebilir.

Buna karşın, maddiliğin dışında kalanlar, tamamiyle ilmin hududu ve salâhiyeti dışında kalır. İlim, ölçüye ve teraziye girmeyen, çünkü ebadı havi olmayan bu âlemin, ne varlığı, ne yokluğu, ne cevheri ve ne evsafı hakkında hiç bir şey söyleyemez; ne ispat hükmü verebilir, ne de inkâr. İlmin lâ maddi âlem hakkında diyebileceği bir şey vardır o da tetkike imkân bulamadım, ya da "bilmiyorum"dan ibarettir. **Peki, şimdi, dinî mevzular meselâ Allah ve âhiret akideleri ve**

buna bağı diğer dini mes'eleler, tamamiyle lâ maddi ve lâ mahsûs bir âleme ait hakikatlerdir. İlim namına bunlar hakkında hüküm vermeye kalkışmak ve bu hakikatleri inkâra yeltenmek, ilme iftira etmek ve ilmi bazı maksatlara alet olarak kullanmaktır. Çünkü tekrar edelim ki, **dini mevzular, ilmin tetkik sahası dışındadır. İlim, dinî akide ve kanaatler hakkında ne müsbet ve ne de menfî bir hüküm veremez. Çünkü bunlar tecrübe, müşahede, mukayese altına girmez.** Akide ve kanaatler arabaya yükletilip laboratuvara nakledilemez. Bunların değerini laboratuvar değil, ancak yaşanılan hayatın tecrübeleri gösterir. İnsan, hayat yolunda yürüyüp ilerledikçe, anlar ki, gönlün akide boşluğunu ne servet, ne mevki ve nüfuz, hülâsa dünya değerlerinden hiçbir değer dolduramaz.

Yine de madde, evrim, dönüşüm ile ilgili olarak, **Maddecilere göre,** insan ve hayat, zamirinde istihale eden ve tekâmül kanununa tâbi olan maddenin bir devamından ibarettir. Fakat bu görüş **ilmî bir hakikatin ifadesi değil,** sadece tahmin üzerine kurulmuştur. Çünkü hiçbir tecrübe ve müşahedeye dayanmamaktadır. Binâenaleyh Allah akidesinden daha sağlam ve kuvvetli değildir.

Bugün ilim sırf tecrübeye, müşahede ve mukayeseye dayanmakta ve sırf bu metodla elde edilen neticelere kıymet vermektedir. Bu sayede modern ilim, harikulade terakki ve inkişafı ve ilerleyişi ile eş olarak, bugün insanlar servete, konfora ve hergün biraz daha bollaşan kolaylıklara gömülmüştür.

Fakat buna mukabil, ilmin tetkik ve araştırma sahası da o nisbette hudutlanıp daralmış; ilim sırf maddeye inhisar etmiştir. **Maddinin ötesinde başka bir âlem ve nâmütenâhilik var ki; ilim bu âlemin eşiğinden içeriye girmemiştir ve giremez. Çünkü lâ maddî gibi, aklın izah edemeyeceği yerlerini keşif için tecrübeye, müşahede ve mukayeseye imkân yoktur.** İlmin keşif vasıtası ve âleti, ise yalnız bunlardır. **Şu halde, maddi âlemin dışındaki âleme ait akide ve inançları inkâr etmeye ilmen imkân yoktur.** Bugün fevkalâde ilerlemiş olmasına rağmen, ilim bize, gelecek hayat hakkında bu hayatı inkâr için kat'i bir kanaat vermemektedir.

Dolayısıyla ilmin Allah'ı inkar edip , maddeyi koyması bir kere kendi ölçüm, gözlem, tecrübe araçlarına terstir. İlim , gözle görüp , tecrübe edip, ispatlayamadığı şeyi inkar eder. Ancak ahiret ve Allah gözle görünmez, bunu ispat ederken neden kendi yöntemlerini kullanmazlar ki? Sadece ispat edemediği şeyi inkâr etmek ilim olamaz.

DİN NEDİR?

Din, her şeyden evvel, ruhumuzla sezdiğimiz ve aklı-ı selim ile düşünüp, kabul ettiğimiz ilâhî bir kanundur. İnsan bu kanunu, yüksek sanat, ahlâk ve insanlık duygusu gibi, fakat daha ince ve daha yüce bir duygu olarak sezer; aklı ile muhakeme edip, kabul ve tasdik eder. Din, insan ruhunun bu en temiz mektebi, hayvanlıktan sıyrılıp, yükselen insan zekâsının hiç durmadan aradığı "*evveli illet*" in en tatmin edici izahıdır. Nereden geliyor, nereye gidiyoruz" sorusunun şaşmaz cevabıdır.

Din ve kendiliğinden var olma fikri:

Düşünen insan, varlıklar ve hâdiseler zincirinin ilk halkasını görme, hayat ve kâinatın ilk illeti hakkında kendisini tatmin etme ihtiyacındadır. İnsan, vicdaniyle başbaşa kalıp düşündüğü zaman, "nereden ve niçin geldik, nereye gidiyoruz?" sorusuna cevap aramaktadır.

Biliyorum ki ben, annem ile babamın sevişmesinden doğup var oldum. Onlar da, büyükanne ve büyükbabamın; onlar da, daha büyükanne ve büyükbabamın sevişmesinden dünyaya geldiler. Fakat ilk anne ve baba nasıl var oldu?

Müşahede ile anlıyor ve görüyorum ki, yeryüzünde hararetin menşei güneştir; fakat güneşin kendisi hararetini nereden aldı ve nasıl var oldu? Bunların cevabı için illiyet ve hareket kanununa bakılabilir.

Kâinatın en umumi kanunlarından biri, "**İlliyet Kanunu**"dur. Bu kanuna göre, hiçbir şey, hiçten var olmaz. Her varlığın mutlaka bir evveli illeti olması lâzımdır. Bu "illet-i evveliye" ise dinin bize bildirdiği Allah tealâdır.

İlliyet kanunu kadar umumi diğer bir kanun da "**hareket**" kanunudur. Kâinatta canlı, cansız her şey hareket kanununa tâbidir. Hiç kıyılamaz gibi görünen yalçın kayalar bile hareket kanununun hükmü altındadır. Fakat hareket var olmak için, en basit bir müşahede ile anlıyoruz ki, evvelâ bîr **muharrik yani hareket ettiren**, sonra da **bir müteharrik yani hareket eden** var olmak lâzımdır. Peki kimdir, nedir bu hareket ettiren? İşte bu muharrik dinin insanlığa tâlim ettiği ve bildirdiği Allah-u Teala'dır.

Bizim şu bir-iki satırlık izahımız, deryadan bir katredir. İslâm Kelâmîyatında Allah hakkında, bu eserin küçücük hacmine sığmayan daha nice izah ve delil mevcuttur. Fakat biz bu izahları Allah'ı ispat makamında zikretmedik. Çünkü münkiri hiçbir delil ile ikna etmenin imkânsız

olduğunu biliyoruz. Müminin ise delile ihtiyacı yoktur. Onun en büyük delili ve ispat vasıtası "akl-ı selim"idir.

Bir an için farzedelim ki, kâinat, **ilimcilerin iddia ettikleri gibi, maddeden ibarettir**, her şey maddeden çıkmış ve sonunda, maddeye rücu ve istihale edecektir. Hilkat hakkındaki bu izahın tatmin edici olması için şu suale cevap verilmesi lâzımdır: **Maddenin kendisi nereden çıkmış ve nasıl var olmuştur?** Esrar ile dolu olan bu sualime "kendiliğinden var oldu" ile cevap vermeyiniz, rica ederim. Hilkat hakkındaki bu cevabınız, namına konuştuğunuz, ilmin metodlarına aykırıdır. **Çünkü ilmin ispat usûlü, tecrübe ve müşahadedir.**

Tecrübe ve müşahadeler, bilâkis, bu kanaatin zıddını ispat eder görünüyor. Zira hiçbir şey hiçten çıkıp varolmuyor. Şurası muhakkaktır ki, maddecilerin hilkat hakkındaki (kendiliğinden var olma) fikri, dindeki Âdem ve Havva akidesinden daha kuvvetli değildir. Bu akide, basit bir tahayyül ise, o fikir de ilmen ispatı ve izahı gayr-i kabil bir faraziye.

Yoksa ey muhterem münkir, sizin tanrılaştırdığımız madde, dinin Allah'ı ile aynı olmasın? Şu farkla ki, sizin maddeniz, kötülükler tanrısı ve her türlü sefahet kaynağıdır. Dinin Allah'ı ise yeryüzünde iyilik, fazilet ve adaletin timsalidir. Fakat beğendiğiniz maddeye tapmakla, bir Allah'a inanmak arasındaki farkın, ferd için, cemiyet ve insaniyet için, götürdüğü yola dikkat ediniz.

Şuna dikkat ediniz ki, mazi olmuş ve bugünkü hayatta yeri ve rolü kalmamış sandığınız bu meseleler, henüz halledilme yoluna bile girmemiştir. Bu hususta ileriye sürülen ezeli ve ebedi madde fikri, dönüşüm ve evrime tabii doğal seleksiyon gibi izahlar ve kanunlar hâlâ birer faraziye ve birer muamma olmaktan kurtulamamıştır.

En iptidaî kavimlerden, bugünün en yüksek medeniyetli milletlerine kadar, insanlar her devirde, unsur ve esasları değişik inançlara bağlanmıştır. Her medeniyet çağında insanlar, tabiat ve beşeriyet üstü harikulade bir zekâ, irade ve kudret kaynağı halinde ezeli ve zaruri bir mevcudun varlığını sezmiş ve bu varlığı kâh müteaddit ve kâh tek tasavvur etmiştir. Görgü ve bilgide ilerleyen cemiyetlerde bu seziş gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet, zatı ve sıfatları semavî dinlerce tarif edilen ilâhî varhğa yükselmiştir.

Fakat din sade bu değildir, o, bir içtimaî vakıa olmaktan daha başka bir şeydir. Filozof *Bergson* diliyle konuşmak lâzım gelirse, din, aynı zamanda insan vicdanının ilk ve doğrudan bir mu'tası ve insanın manevî, yani düşünen ve inanan bir varlık oluşunun bir tecellisidir.

DİN HÜRRİYETİ NE DEMEKTİR?

BUGÜNKÜ CEMİYETLERDE DİN VE DEVLET MÜNASEBETLERİ

Din sırf bir inançtan ibaret değildir. Din, aynı zamanda, ameli bir hayat yolu; emirler ve yasaklar ihtiva eden ilâhî bir kanundur. Dindar olan bir kimsenin bu yolda yürümesi ve bu kanunun emirlerini yerine getirmesi, yasak ettiği fiil ve hareketlerden kaçınması, bir vicdan borcu olarak, lâzımdır. Dinin kanununa itaat etmeyen ve emirlerini yerine getirmeyen kimse, din nazarında, mücrimdir.

Fakat dikkat edelim ki, bu kimse, bulunduğu cemiyet içinde, yalnız dindar değildir, hem de vatandaştır ve bu sıfatla, muayyen bir devlete tâbidir. Ferdin tebaasından bulunduğu devletin gösterdiği yolda yürümesi ve koyduğu kanunlara bağlanması da, vatandaşlık vazifesi olarak, lâzımdır.

Şu halde dindar olan bir kimse **iki türlü vazife** ve mecburiyet karşısında kalmış oluyor. Vazifelerinden biri **dinidir** ve bundan doğan mecburiyet **mânevidir**. Diğeri de **"sivil"** yani medenidir. Bundan doğan mecburiyet ise hukukî yani **maddidir**.

Dikkat olunursa, bu iki nevi vazife ve mecburiyetten her biri diğerini bazen lüzumlu kılar, bazen de nefyeder. **Din ile devlet birleşik oldukları zaman, bunlar birbirinin lâzımı olur. Ayrı oldukları zaman da, bu iki türlü vazife ve mecburiyet, birbiriyle muarazaya girer ve birbirini kovar.** Filhakika, devletin kanunu, yasa ve yasakları din kanununun ve dini emir ve nehiylerin aynı olduğu ve devlet resmen bir dine sahip bulunduğu takdirde ve bu şartla, dini ve sivil, iki vazife ve mecburiyet, birbirini nefyetme ve birbirine muarız olma şöyle dursun birbirinin ayrılmaz lâzımı haline gelir. O suretle ki, **dine itaat eden aynı zamanda ve sırf bu sebeple devlete itaat etmiş olur; devlete itaat eden de dine itaat etmiş sayılır.**

Eskiden, gerek Avrupa'da ve gerek bizde, din ve devlet münasebetleri bu şekilde cereyan etmekte, mâbed ile devlet elele verip birlikte yürümekte idi. Eski devirlerde devletin yasa ve yasakları kuvvetini din maneviyatından almakta, devlet dinin bekçiliğini yapmakta ve bu sebeple, **biri manevi, diğeri maddi ve cismanî bu iki kuvvet** merkezi birbiriyle barışık yaşamakta idi. Bu şart ve bu vaziyet Avrupa'da Rönesans'tan yânî on altıncı asırdan, bizde de Tanzimat'tan yani on dokuzuncu asrın birinci yarısı sonlarından itibaren değişmeye başlamıştır; zamanımızda ise din ile devlet birbirinden tamamıyla ayrılmıştır. Fakat din ile devlet birbirinden ayrılınca ve bunlardan her biri kendine mahsus sistemi, kanunları, emir ve nehiyleriyle

diğerinin karşısına dikilince, ortaya bir çok mes'ele ve müşkil çıkmakta, din ve devlet arasında ister istemez, çetin bir mücadele kopmaktadır. Çünkü, evvela mümkündür ki, din ile devletten her birinin kanunları, emir ve nehiyleri, tamamen veya kısmen, diğerininkilere aykırı olsun. Biri herhangi bir harekete, **meselâ faiz alıp vermeye müsaade ederken, diğeri bunun memnu olduğunu ilân etsin.** İkinci olarak, yine mümkündür, ki din ile devletten herbiri, diğerini kendine rakip görerek, elindeki kuvvet ve vasıtaları, açık veya kapalı bir surette, diğeri aleyhine tahrik edip kullansın ve ferdi bütünlüğü ile kendisine mal etmek istesin. Şu saydığımız imkânlar sırf nazârî mütalâalar değildir; din ve devlet münasebetleri tarihi baştan aşağı bu türlü ayrı-lıklar, rekabet ve mücadelelerle doludur.

Bugün bu ayrılık ve mücadele, bilhassa Türkiyemizde, itiraf etmelidir ki, son haddine varmıştır. Fakat içtimaî sulhu temin edip gönüllerde huzur ve emniyet yaratmak için bu vaziyeti bir an evvel düzeltmek lâzımdır. İşte, bu hedefe varmak ve din ile devleti aynı bir ülkede yan yana ve barışık bir halde yaşatmak üzere, modern devlet hukuku ortaya birkaç esaslı prensip koymuştur ki, bunlardan başta gelenleri, bu küçük etüde mevzu aldığım, **din hürriyeti ve lâiklik prensipleridir.**

Din hürriyetini lâıkiyle izah edebilmek için, evvelâ, din mefhumunu tahlil edelim ve bunun ihtiva ettiği unsurları görelim.

DİN MEFHUMUNUN UNSURLARI

İman ve amel:

İman, inanmadır. Yalnız, dikkat edelim kî, iman alelâde ve her hangi bir şekildeki inanma değildir. İman, alelade inanmadan daha derin bir ruh haletidir. İman, benimseme ve bağlanmanın en yüksek derecesidir.

Amel ise ferdin halıkına karşı ve **halik** ile mahlûk arasındaki münasebetlere ait vazifeleri gelir ki bunlar, en yüksek ifadelerini takdis(tapınma) fikrinde bulan, **ibadet, duâ ve münâcattır.**

Bundan sonra, ferdin kendi nefesine ve başkalarına karşı vazifeleri gelir. Bunların da hepsine birden "ahlâk" diyeceğiz. **Ferdin kendi nefesine karşı olan vazifeleri "ferdi ahlâk"ı teşkil eder.** Ferdin başkalarıyla münasebetlerinde bu başkalarına karşı olan vazifeleri de "**içtimaî ahlâk**" i vücuda getirir. Nihayet, dini vazifeler arasında en şerefli bir vazife daha var ki, buna "**dine hizmet**" vazifesi diyebiliriz. **Hak yolunda mücadele ve harbetme hizmetine kadar gitmek üzere, dini okutma, öğretme, neşir ve telkin etme gibi hizmetler ihtiva eder.**

İşte din, unsur ve esasları itibariyle budur, yâni **evvelâ iman sonra da ameldir**. Amel de Allah'a ibadet, dine hizmet ve insanlığa hürmet yâni ahlâktan ibarettir

Dini amellerin başında, takdis vazifesi gelir ki bu da ibadet, dua ve münâcât şeklini alır. "**İbâdet**" kulluk demektir ve din ıstılahı olarak, mahlûkun halikını, dini örf ve içtihatların tâyin ettiği şekil ve şartlar altında takdis etmesidir. İbadet, dinde en esaslı bir vazife, hattâ dinin direğidir. **Dua ve münâcât** lisan ile veya kalbi olarak halıkı yad etme şeklindeki ibadettir.

Dine hizmet vazifesine gelince, bunu şöyle ifade edelim; **Bir dindar için, mensup olduğu dinin akide ve esaslarını etrafa yaymak, bunları başkalarına duyurup öğretmek dini vazifelerin en mukaddeslerindendir.**

DİN HÜRRİYETİ PRENSİBİNDEN DOĞAN HAKLAR

Madem ki, **din, îman ve ameldir**, madem ki amel de ferdîn gerek hâlikına, gerek nefesine, gerekse başkalarına karşı îfasiyle mükellef olduğu bîr takım vazifelerdir; o halde dîn hürriyeti, evvelâ, iman hürriyeti demektir. *Bu da ferdin resmi veya gayrî resmi hiçbir tazyike, tesir, tehdit ve tedhişe uğramaksızın dilediği ve beğendiği bir dinin akidelerine serbestçe inanması ve bunları benimseyerek vicdanına mal edebilmesi demektir.* Saniyen din hürriyeti ferdîn akidelerini benimsediği dinde emredilen vazifeleri, *dinin kendi lisaniyle, örf ve içtihatlarla yerleşmiş usûl ve âdabı dairesinde, resmî veya sivil hiç bir tazyike, tesir, tehdite uğramaksızın serbestçe ifa edip yerine getirebilmesi yahut, iki kelime ile, amel hürriyeti demektir.* Şu halde ve netice itibariyle, din hürriyeti prensibinden ferd için bir takım haklar yâni müsaade ve selâhiyetler doğar ki, bunlar evvelâ, **inanma hakkıdır. Serbestçe ibadet ve duâ etme hakkı, tâlim ve tedris, neşir ve telkin faaliyetlerinde bulunma hakkı; nihayet dinin emrettiği şekilde hareket etme, ferdi ve içtimaî ahlâk ile bezenme hakkıdır.** Şimdi bu hakları birer birer gözden geçirelim :

1)İnanma hakkı:

Bu hak en derin ruhi bir ihtiyacın ifadesi ve vicdanımızın hakkıdır. Böyle olduğu içindir ki, buna "vicdan hürriyeti" de denir. Yalnız din ve vicdan hürriyetlerini birbirine karıştırmamalıdır. Din hürriyeti, bir nevi vicdan hürriyetidir, fakat vicdan hürriyeti mutlaka din hürriyeti demek değildir. Başka bir tâbir ile, vicdan hürriyeti din hürriyetinden daha geniştir ve yalnız dini değil, aynı zamanda herhangi bir siyasi, iktisadi veya felsefî akide ve kanaat serbestliğini de ifade eder.

İlk vehlede, ferdin vicdan evinde oturan iman, hiçbir suretle ve hiç bir kuvvet tarafından baskıya vurulamaz zannedilir. Bununla beraber, dikkat eder ve tarihe göz gezdirirsek, en çok inanma hakkına hücum edildiğini ve zaman zaman dinî, ilmî feslefi her çeşit inancın baskı altına alındığını görürüz.

Vaktiyle eski Roma'da Hristiyanlara yapılan işkenceler, orta zamanlarda bâtil denilen akide sahiplerine karşı Garpta ve Şarkta reva görülen muameleler, Avrupa'da asırlarca devam edip yüz binlerce insan canı yakan engizisyonlar ve Protestanlara çektirilen ezalar, hakikatte, hep akideye ve vicdan evine tecavüz teşkil etmiştir

Bu tecavüzler zamanımızda bambaşka bir şekil almıştır. Bugün insanları akidelerinden ve dini inançlarından dolayı ne mahkemeye veriyor, ne de darağacına çekiyorlar. Bugün insanların içlerindeki iman ve akideyi ifsad edip korkutmak suretiyle iftia ediyorlar. Eski devirlerin kaba işkence usulü yerine zamanımızda, diyorum, gayet ince, sessiz ve şamatasız bir usul tatbik edilmekte, insanların vicdan gözü patlatılıp akıtılmaktadır. Rivayete göre bu usulün ilk ve iptidaî örneğini **Rus Çarları** vermiştir.

Rus çarı Galiçya ve Litvanyayı zaptettikten sonra Rüten kiliseleriyle mektep ve manastırlarını hükümet kontrolü altına almış ve bu mektep ve manastırlarda ders okutup ibadet eden genç rahipleri yetiştirecek olan hocaları, Rüten mezhebinin gizli düşmanlarından olmak üzere, kendisi tâyin etmiştir. Direkt olarak ortodoksluğu onlara zorla kabul ettirmektense bu müdahale kâfi gelmiş, kısa bir zamanda Rütenlerin milli din ve mezhepleri sessiz ve soluksuz çöküvermiştir. Gayet tabii: hükûmet elinin ve gözünün girdiği mâbedde iman ve akide çürür ve çöker.

2) İbadet ve dua hakkı:

Ferdin beğendiği herhangi dinî bir akideyi serbestçe benimsemeye hakkı olduğu gibi, beğenip benimsediği dince kabul edilmiş usûl ve âdâb üzere, serbestçe ibadet ve duâ etmeye de öylece hakkı vardır. Çünkü ferdin buna ihtiyacı vardır. İman gibi ibadet, dua ve münâcât da insan ruhunun derin bir temayülü ve insan yaradılışının bir ihtiyacıdır. Buna herkesin ihtiyacı vardır. İnsan zengin, fakir, kuvvetli, zayıf ne vaziyette bulunursa bulunsun, mânevi bir desteğe ve bir enerji ihtiyatına daima muhtaçtır.

İbadet, ferdi halikına yaklaştırmak suretiyle onda zengin bir maneviyat kuvveti yaratır ve insanda- ki "mukaddesat" duygusunu inkişaf ettirir. İnsan ibadet ve duâ ile Allah'a yükselir.

Ferd kuvvet ve bu duygu sayesinde hayatın binbir güçlüğüne karşı kendinde kolayca mukavemet imkânı bulur. Dikkat edersek, maneviyat kuvvetinden mahrum olanlar, bunalma anlarında selâmeti ya kendilerini sefahetle avutmakta, veya kilimin dört ucunu bırakıp serseriliğe vurmakta yahut da intihar etmekte arar.

Bir memlekette maneviyat bağları çözüldüğü zaman sefahet ve her çeşit cinayet alıp yürür; intiharlar çoğalır ve insanlar birbirinin kudurmuş kurdu olur; kimsenin kimseye inanı ve güveni kalmaz; kardeşler birbirine göz koyar; analar oğullarına âşık olur; evlât ana babalarını, talebe hocalarını vurup öldürür. En yüce mevkilere yükselmiş devlet adamları ellerini en âdi ve iğrenç işlere sokup bulaştırır.

Tarihe dikkat edersek, kudsiyyat duygusu dumura uğrayan ve maneviyat kültürü zayıflayan cemiyetlerde, ferdi ve içtimaî şekliyle bütün ahlâk da düşmekte ve bu sebeple bu cemiyetler, içinden çürüyerek nihayet yüksek ahlâklı ve dinç cemiyetlerin boyunduruğu altına girmektedir.

3) Dini okutup öğretmek bir haktır

Dini öğretme ve okutma faaliyeti, dindar için yalnız dini bir vazife değil, hem de bir haktır. Çünkü bu bir in- sani ihtiyaçtır. Dindar, kendi kanaatince, hakikate ermiş bir insandır. Hakikati bulan ve onun emsalsiz zevkini tadan kimse başkalarına da tattırma ihtiyacını duyar. Şu halde dinin akidelerini ve erkânını okutup öğreten din adamı ve âlimi yalnız bir vazife ifa etmiyor, aynı zamanda, insanlığının bir imtiyazı halinde sahip olduğu bir hakkı kullanıyor. Aşıkâr ki, din hürriyeti prensibi okuyup okutma ve öğrenip öğretme hakkını, gayet tabi olarak, istilzam eder. Çünkü din, tıpkı ilimde ve sanatta olduğu gibi, okumak ve okutmakla beka bulur ve intişar eder. Binâenaleyh cemiyette bu hakkın istimaline imkân vermemek veya talim ve tedris faaliyetini, tehdit ve tedhiş yoluyla, baskıya vurmak hakikatte din hürriyetini ortadan kaldırmak ve dinin esasına kasdetmektir; iman ve akideyi kökünden kurutup bunun yerine dini cehalet ve dalâlet tohumları ekmektir.

4) Neşir hakkı

Bir fikir ve kanaatin neşri yazıyla veya sözle olabildiğine göre, neşir hakkı deyince bundan evvelâ dini akide ve ahkâmı yayan ve müdafaa eden gazete ve mecmua çıkarma, eser ve risale basma ve yayma; sonra da dini mevzular üzerinde mev'ize, hitabe ve konferans gibi sözle ifade ve telkinde bulunma hakları anlaşılacak lâzım gelir.

Neşir hakkı din hürriyetinin en esaslı ve hayati bir cephesidir. Hattâ bu hak din hürriyeti prensibinden doğan hakların en ehemmiyetlisi ve neticeleri itibariyle en kıymetlisidir. Çünkü diyanet neşriyatla kendini koruyacak, müdafaa edecek ve tekâmül imkânları bulacaktır.

Dini neşriyat dindarlar camiasının ağzı ve dilidir. Bu neşriyattan mahrum olan bir memleketin dindarları, tıpkı dili koparılmış bir kötürüme döner. Buna mukabil dini neşriyatın teşvik gördüğü ve hür bir saha bulduğu memleketlerde bu neşriyat fevkalâde bir inkişaf gösterir ve düşman neşriyatın en azılılarını bile susturur. Çünkü, ilmî ve hasbî olması şartıyla, dini neşriyat ruhları fetheder. Bundan dolayıdır ki, politikacılardan diyanete düşman olanların en çok korktukları ve bu sebeple baskıya vurmak istedikleri hakda, dini mahiyetteki neşriyat hakkıdır. Fakat açıkça söylemelidir ki, dini neşriyatın diğer neşriyattan ayrı olarak, hususi maksat ve kanunlarla yahut, bazı memleketlerde yapıldığı gibi, el altından idare edilen hükümet emri ile, baskıya vurulduğu, yıldırma ve sindirme politikasına boğulduğu memleketlerde din hürriyeti yok olur.

Hülâsa ibadet hakkı gibi, neşir ve telkin, talim ve tedris hakkı da din hürriyeti prensibinden doğan kudsi bir haktır. Bu hakkı yok edencesine tahdit edip baskıya vuran bir idarenin adamları ne memleket içi siyasetinde, ne de milletlerarası münasebetlerinde din ve vicdan hürriyetinden bahsedemez. Ederse yalan söylemiş olur.

5) Dinin emirlerini yerine getirme hakkı:

Din hürriyeti prensibinden doğan hakların sonuncusu dinin emirlerini yerine getirme, yasa ve yasaklarına itaat edip bağlanma hakkıdır. Tekrar edelim ki, din yalnız iman, ibadet, talim ve tedristen ibaret değildir. Din hayat için hareket ve faaliyet kaideleri ihtiva eden ve dindara muayyen bir hayat yolu gösteren ilâhi bir kanundur. Bu kanun ferde şunu yap, bunu yapma tarzında emirler vermektedir. Dindar için bu emirlere itaat etmek mukaddes bir vazifedir. Bu vazifeyi serbestçe yerine getirmeye ve bu hususta hiçbir engele rastlamamaya ferde hakkı vardır. Devlet, dindar ferde bu hakkı tanıyıp temin etmeye mantıken mecburdur. Çünkü devlet. Anayasası ile ve İnsan Hakları Dünya Beyannamesiyle, ferde iman hakkı ve din hürriyeti tanımıştır. Dinin emirlerini yerine getirme hakkı, tıpkı ibadet, talim ve tedris hakları gibi, iman hakkının ve din hürriyeti prensibinin mantıkî ve zaruri bir neticesidir. Madem ki ferde, iman hakkı ve din hürriyeti vardır, o halde inandığı ve mensup olduğu dinin emirlerini yerine getirmeye de hakkı vardır. Nazari mantık bunu icap ve emreder.

Fakat bu noktada nazarî mantık ile ameli hayatın icapları maalesef çarpışmaktadır. Ameli hayatta ve mü- nasebetler sahasında dinin kanunu, emir ve nehiyleri var. Din ile devletin birleşik olduğu devirlerde mes'ele yoktu; dinin emri devletin, devletin emri de dinin emri demekti. Fakat bugün din ile devlet birçok memlekete lerde olduğu gibi bizde de birbirinden ayrılmıştır.

Önünde durulmaz ye direnilmez bir tarihi gidiş bugünün devletlerini bu neticeye götürmüştür. Bugün dinin kanunu ile devletin kanunu her hususta birleşmemekte, hattâ çok kere birbirine aykırı düşmektedir. Bugün muayyen bir devlet camiası içinde yaşayan insanlardan pek çoğunun dindar ve vatandaş diye iki sıfatı vardır. Dindar ferd, bu sıfatla muayyen bir dine; vatandaş sıfatıyla de muayyen bir devlete tâbidir. Bu iki tabiiyet merkezinin ferde verdiği yap veya yapma emri birbiri- ni tutarsa, ne âlâ mes'ele yoktur. Fakat tutmazsa ki, çok kere tutmayacaktır- ne yapılır? Bu çetin nokta ile biz şimdi din hürriyeti ve bundan doğan hakların hududu mes'elesi ile karşılaşmış bulunuyoruz.

DİN HÜRRİYETİNİN VE BUNA BAĞLI HAKLARIN HUDUDU

1-Din hürriyetinin hudutlanması lâzımdır.

Söylemeye hacet yoktur ki, cemiyet içinde yaşayan bir insan için, münasebetler hayatının hiçbir sahasında, ölçsüz bir hak ve hudutsuz bir hürriyet düşünülemez. Binaenaleyh din hürriyetinin ve bundan doğan hakların kanun ve örf e tayin ve tesbit edilmiş bir hududu olmak lâzım gelir.

Asırların tecrübesi göstermiştir ki, din işleri şahsî menfaat ve istismar mevzuu olmaya çok müsaittir. Kayıdsız bir hürriyet rejiminde, hakikatte diyanetle hiç alâkası olmayan bazı menfaat düşkünü sefillerin, yüzlerine dindar nikahı geçirerek, bir takım saf insanları aldatıp avlamaları; daha kötüsü, bazı sefil politikacıların diyaneti siyasi emellerine ulaşmak için bir merdiven yapmak isteyen bedbahtların her devirde bulunduğunu, milletlerin, hususiyle Türkiyemizin tarihi göstermektedir.

İmdi kötülükleri ve kötü emellerin meydan almasını önlemek âmmenin menfaat ve selâmetinin koruyucusu sıfatıyla, devlete düşen bir vazifedir. Devletin, kanun yoluyla, din hürriyeti fikrinden doğan haklardan her birinin hududunu belirtmesi lâzımdır. Bu, yalnız camianın değil, diyanetin de faydasıdır.

2- İnanma hakkı hudutlanabilir mi?

Ferdin inanma ve iman etme hakkı kanun ile hudutlanamaz. İman ve akide bir kanun mevzuu olamaz. İnsan herhangi bir deney, fikir veya doktrine inanmaya veya inanmamaya mecbur edilemez. İçimizdeki inanç, cebir ile değiştirilemez. İman ve akidenin kanunu olmaz. Çünkü, tekrar edelim ki, iman ferdin iç âleminde yaşar

Devlet ve kanun iç âleme hükmedemez ve bu âlemin umuruna karışamaz. İman, vicdan evimizin sahibidir. Bu evin kanunu, devletin yasası değildir; ferdin bilgisi, duyguları ve terbiyesidir. Eğer iman ve akideye bir hudud aramak lâzım gelirse, bunu ferdin ilmî ve fikrî olgunluğunda aramalıdır. Devlet ve kanun, insanların yalnız dış âlemi ve münasebetler hayatiyle alâkalanır. Devletin faaliyet ve otorite sahası ve kanunun mevzuu, yalnız dış âlemdir, yâni fiil ve hareketlerdir.

3-Din hürriyeti ve ibadet hakkı:

Şu halde, din hürriyetinin kanun üe hududlanması mümkün olan cephesi ibadetten başlar. Çünkü ibadetle artık din hayatının fiil ve hareketler sahasındayız. Devlet ve kanun ise, dediğimiz gibi, yalnız bu sahada hüküm sürer. Fakat devlet ferdin ibadet hakkına, din hürriyetinin bu cephesine, ne dereceye kadar el uzatır ve bu hakkı neye göre hudutlar? Bu hususta konulacak bir kanun yasağının mesnedi ve ölçüsü nedir ve ne olabilir? Cevap verelim:

Devlet ve kanun, hiç şüphe yok ki, camia menfaat ve selâmetinin bekçisi ve koruyucusudur. Bu sıfatla bu menfaat ve selâmeti tehdit eden fiil ve hareketleri önler ve meneder. Fakat fiil ve hareketler çok çeşitlidir ve bu sahada çok geniştir. Bunlardan hangileri camia selâmetini tehdit eder mahiyettedir, bunu nasıl bilelim? Bu hususta hukukun bir ölçüsü var mıdır? Bu suale cevap verebilmek için fiil ve hareketlerimize dikkatle bakalım. Bunlar, hâsıl ettikleri neticeye göre, başkalarını ilgilendirip ilgilendirmemek bakımından, ferdi ve içtimaî olmak üzere, ikiye ayrılır.

Fiil ve hareketlerimizin tasnifi:

Ferdi fiillerimiz başkalarını ilgilendirmez. Bunların eseri sırf şahsımıza münhasır kalır. İçtimaî fiiller ise, başkalarını alâkalandırır ve bizimle başkaları arasında bir bağlantı ve münasebet vücuda getirir. Meselâ, kendi odamda, kendi başıma yemek yeme fiilim ferdidir. Bu fiil neticeleri bana racidir. Başkalarını alâkadar etmez. Fakat pazarda alışveriş etme, yahut bir lokantada ve müşterek bir masada yemek yeme fiilim, ferdi değil, içtimaîdir. Çünkü bu fiillerim

başkalarını alâkalandırmakta; benimle başkaları arasında bir nevi alâka ve irtibat husule getirmektedir

İbadet, mahlûkun Halikını yâd ve tezkâf etmesi, onu düşünerek içini minnet hisleriyle temizlemesi demektir. Binaenaleyh ibadet ferdler arasında değil, ferd ile Allah arasında bir münasebettir ve tamamıyla ferdi bir fiildir. Kanun mevzuu olamaz. Lâik devlet bir dinin ibadet ve dualarına, bunların icrası tarzlarına, usûl ve âdabına, diline karışamaz(69) *Bununla beraber bizde devlet adamları lâik olduklarını ilân ettikleri halde, İslâmiyetin ibadet ve usul Sdâbma ve ibadet diline müdahale etmekte beis görmemişlerdir.*

Bu hususlara, bir din âlimi ve müçtehid gibi, müdahalede bulunamaz. Dinlerin ibadet ve âyinleri devletin kontrol salahiyetine girmez, hükümet adamları, bu sıfatla, bunlara el süremez. Sürerlerse, vazifeleri dışına çıkmış, ehliyet ve salâhiyetleri sahasına girmeyen bir işe fuzuli surette karışmış olurlar. İbadet mevzuunda ancak din âlimleri ve müçtehitler salahiyetlidir.

Fakat, ibadet ve âyinler ferdi fiil olmaktan çıkar da içtimaî bir hareket vasfı alırsa, bu takdirde, her içtimaî fiil gibi, lâik devleti alâkalandırır. Devlet, cemiyetin bekçisi ve asayişin koruyucusu sıfatıyla, içtimaî bir hareket şekli alan ibadet ve âyinlere müdahale eder, hattâ icabında bunlardan yasakladığı da olur. Nitekim, Fransa'da Katoliklerin mezhebi âyinlerinden "Procession" denilen nümayiş ve bizde İranilerin Muharrem ayında yaptıkları gösterili yürüyüş devletçe memnu âyinlerdendir.(71)

İlâve edelim ki, bir fiilin ferdi veya içtimâî olduğunu ve devlet müdahalesine mevzu olup olmayacağını tayin bahsinde, fiilin tek bir kimse tarafından yapılmasıyla üç beş kişi tarafından birlikte ve topluca yapılması arasında hiçbir fark yoktur. Mesele fiili icra eden veya edenlerle başkaları, arasında bir hak ve vazife münasebeti doğup doğmamasındadır. Doğmadığı takdirde, fiil daima ferdidir. Binaenaleyh devlet müdahalesine ve yasağına mevzu olamaz. Şu halde bir ibadet ve âyinin, ferdi bir fiil ve hareket mahiyetini aşmaması yâni başkalarıyla bir nevi hak ve vazife münasebeti doğurmaması şartıyla, bir dindar tarafından tek başına yapılmasıyla bir araya gelen birkaç dindar tarafından bidikte yapılması hukukan tamamıyla müsavidir. Bu ibadet ve âyin ferdilik vasfını muhafaza eder ve resmî müdahaleye mevzu olamaz.

İbadet ne zaman ve ne şartlarla içtimaî fiil vasfı alır?

Şimdi kendi kendimize şunu soralım: Bir ibadet fiili ne zaman ve ne şartla içtimaî vasfı alır ve devlet müdahalesini celbeder? Bu hususta tatbik edilecek ölçü nedir? Bu sorunun cevabını bize

eski Anayasamızın 75'inci maddesi vermektedir. Bu maddenin ilk fıkrasında ferde mutlak bir iman ve kanaat hakkı tanıdıktan sonra, ikinci fıkrasında "**âsâyiş ve umumi muaşeret âdabına ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü dini âyinler serbesttir**" denilmektedir. Şu halde, prensip itibariyle, **ibadet ve âyin serbesttir. Herkes mensup olduğu dinin ibadet, dua ve âyinlerini serbestçe, yâni hiç bir müdahaleye, tehdit ve tedhişe maruz kalmaksızın icra edebilir.** Ancak, ibadet ve âyinlerin asayışı bozacak bir şekil almaması ve memlekette yerleşmiş ahlâk ve umumî muaşeret kaidelerine aykırı olmaması şarttır. Aksi halde, devlet derhal harekete geçer.

Hürriyetin ferd için tabî bir hak olduğu ve münasebetler hayatında herkesin hürriyetine başkalarının hürriyetinin hudud teşkil ettiği ve hürriyetlerin hududunu ancak kanunların tâyin ve tesbit edeceği söylenilmiştir. Buna göre, ibadet ve âyin hürriyeti de, gayet tabii olarak, kanunlar ile tahdit olunacak yâni ibadet ve âyin serbestliği kanunların yasak hükmüne aykırı gitmemek kaydıyla kayıtlanacaktır.

Kanun vazı ibadet ve âyin hakkını kendi keyfince ve dilediği gibi yasaklayamayacağıma göre, konulacak yasağın yahut çizilecek hududun Ölçüsü nedir?

Âmmenin asayışı ile umumî muaşeret âdâbına aykırılıktır. İbadet ve âyin hak ve hürriyetinin hududu ve bu babda konulacak kanuni yasakların mesnedi âsâyiş ve umumî muaşeret kaideleridir. *İbadet ve âyinler, asayışı itilâl etmemek ve umumi muaşeret âdâbına aykırı olmamak şartıyla serbesttir. İşte, ibadet ve âyin hakkının hudutlanması bahsinde konulacak bir kanunun veya hükümetçe alınacak bir tedbir ve müdahalenin ölçüsü budur. Bunun dışında ibadet ve âyinlere konulacak kanunî veya idari her takyid ve yasak anayasaya aykırı olduğu gibi hukukun yüksek prensiplerine de aykırıdır.*

Dindarın secdegâhma hükümet kuvvetleri ayak basamaz:

Netice itibariyle, devlet ferdi fiil şeklinde ibadet ile mâbed içinde veya hariminde yapılan âyinlere hukuken müdahale edemez. Çünkü bu yolda yapılacak bir ibadet ve âyin asayışı ve umumî âdab ile hiçbir alâkası yoktur. Eski Anayasanın 75'inci maddesi ibadet ve âyinlere kanunî bir müdahale imkânını yalnız asayışı ihlâl ve umumî muaşeret âdâbına aykırılığa bağlamıştır. Eski yasanın bu sarahati karşısında tevile ve başka türlü bir içtihada mahal yoktur.

Mabedin içi ve harîmi mukaddes mekândır ve dindarın secdegâhıdır. Devlet eli ve hükümet kuvvetleri buraya ancak içeriden imdat istenirse girer. Halka, Anayasasıyla ve İnsan Hakları

Beyannameysiyle, din hürriyeti tanıyan ve tabiatıyla bundan doğan haklara riayet etmeyi yalnız Türk Milletine karşı değil, hem de dünyaya karşı taahhüd edip söz vermiş olan bir devlet- te, hükümet adamları, herhangi bir dinin yerleşmiş ve mensupları tarafından kabul olunmuş naslarma, ibadet ve âyinlerine el süremez. Ancak bunları umumî âsâyiş ve muaşeret âdabı bakımlarından murakabe eder.

Hükümet adamlarının herhangi bir dinde reform yapmaya kalkışmaları kadar haksız hatta gülünç bir hareket tasavvur olunamaz. Dinde reform lâzım gelebilir. Fakat bunu yapmak ve dinin âdâb ve erkânına karışmak hükümet adamlarının ne hakkıdır, ne vazifesidir, ne de ehliyetli oldukları bir iştir. Dinde, eğer icap ediyorsa, reform yapmak, buna karar vermek, bir dinin akide ve erkânı üzerinde konuşmak o dinin müçtehitlerine, âlimlerine ait bir salâhiyettir, hükümet adamları ise, ne müçtehitdirler, ne de ilahiyat doktoru.

Talim ve tedris, neşir ve telkin hakkının hududu:

Talim ve tedris, neşir ve telkin faaliyetinin dini amellerden en yüksek mertebeli ve ibadetlerin en makbüllerinden olduğunu bir daha tekrar edelim. Yalnız, dikkat olunsun ki, bu faaliyet, ibadet gibi ferdi fullerden değildir. Hususiyle neşriyat işleri geniş bir ölçüde içtimaîdir. Binaenaleyh her içtimaî fiil gibi, talim ve tedris, neşir ve telkin fiilinin de tahdit edilmesi ve devlet murakabesine tâbi tutulması gayet tabii hattâ zaruridir. Fakat dini talim, tedris ve neşriyatın tâbi tutulacağı murakabe ve tahdit, memlekette umumî talim, tedris ve neşriyatın tabi tutulduğu tahditlerden ve murakabe rejiminden ayrı ve istisnâî bir şekil alamaz. Alması için mâkul ve meşru hiçbir sebep gösterilemez.

Dini talim ve tedris hakkını indi kararlar ile kısmak ve vatandaşın bu hürriyetini bir takım entrikalı politika mülâhazalarıyla baskı altına almak, yalnız anayasaya ve hukukun yüksek prensiplerine aykırı değildir, hem de bundan evvel işaret ettiğimiz gibi, halk kitleleri, arasındaki dini cehalet ve dalâlete meydan açmaktır.

Tekrar edelim ki, din insan için ferdi ve içtimaî bir ihtiyaçtır. Ve bu ihtiyaç hayatidir. Bu türlü ihtiyaçlar insan gönlünden kazınıp çıkarılamaz, bunlar ancak salim mecrasına konulur. Ferdin gönlünden din duygusunu ve maneviyat sevgisini kazırsanız, bunun altından insanlık değil, behimiyet çıkar. İnsan denilen zalim hayvanın egoist tıynetini terbiye edip onu insanlaştıran âmiller arasında din ve maneviyat başta gelir.

Fakat aşikâr ki, bir memlekette din ihtiyâcını salim mecrasına koymak ve en iyi bir şekilde tatmin etmek için, herşeyden evvel, yüksek bilgili ve sağlam seciyeli din adamlarına ve âlimlerine lüzum vardır. Bu adamlar gökten inmez ve insan anasından din âlimi doğmaz, dini tahsil ve tedris müesseselerinden yetişir. Nitekim tıp, hukuk, fen adamı ve âlimi de bu nevi mevzular üzerinde çahşan tahsil ve tedris müesseselerinden çıkar. Fakat memlekette yüksek dini kültür veren tahsil ve tedris müesseseleri yok olursa, bu husustaki ihtiyaç ortadan kalkmış olmaz; sadece yüksek seviyeli din adamı ve âlimi yok olur. Diğer taraftan, bu yokluğu fırsat bilerek sahneye din adamı ve âlimi diye gayet sathî, yan cahil birtakım kimseler çıkar. Ve tabiatıyla etrafi din adına hurafe ve cehalet bürür.

Böyle bir neticeyi bertaraf edip bu vaziyeti ıslâh etmek için yapılacak iş, mükemmel ve modern dinî tahsil ve tedris müesseseleri kurmak ve memlekette din ve maneviyat ihtiyacının istediği din adamlarını yetiştirmektir. Nitekim bir memlekette hastahklan önlemek ve hastaları tedavi etmek için yapılacak iş, tıp tahsili veren müesseseleri yok etmek değildir, bilâkis var etmek ve bunları ıslâh edip mükemmel bir surette işler hâle koymaktır.

Dinin emirlerini yerine getirme hakkının hududu :

Din sırf inançtan ve ibadetten ibaret değildir; aynı zamanda muayyen bir hayat ve cemiyet sistemi ve bir fiil ve hareketler kanunudur. Din insanların bütün fiil ve hareketlerine ve birbirleriyle olan münasebetlerine hattâ ferdin kendi nefesine karşı hareketlerine birer kıymet biçer. Bazı hareketlerin yapılmasını ve bazılarının yapılmamasını emreder. Dindar olan ferdin nazarında bu emir haktır ve mutlaktır; bunu yerine getirmek ve dinin yasakladığı her fiilden kaçınmak bir borçtur.

Ancak bu ferd aynı zamanda muayyen bir devlet ülkesinde yaşamakta ve o devletin vatandaş sıfatını taşımaktadır. Bu sıfatla, devlet de ona, kanunlariyle şunu yap ve bunu yapma emri vermekte, bâzı hareketlere müsaade edip bazılarını yasaklamaktadır. Din ile devletin birleşik olduğu yahut, daha doğrusu, devletin dine bağlandığı eski devirlerde bu vaziyetten büyük bir mahzur doğmamakta idi. Çünkü bu vaziyette dinin kanunu devletin anayasası mesabesinde idi. Devletin yasa ve yasakları dinin kanununa uymak zorunda idi. Fakat, zamanımızın bir çok memleketlerinde olduğu gibi, din ile devlet birbirinden ayrılır ve bunlardan her birinin kanunu diğerine zıd bir vaziyet alır da birinin müsaade ettiği bir fiil ve münasebeti diğeri yasaklarsa bu takdirde ne yapılır ve dindar vatandaşın hali nice olur? Başka bir deyişle muayyen bir devlet vatandaşı sıfatıyla dindar için dinin emirlerini yerine getirme hakkının hududu nedir?

Fiillerimiz, dedik, başkalarıyla bir nevi münasebet vücuda getirip getirmemek bakımından, ya ferdi veya içtimaî olur. Hemen ilâve edelim ki, bu tasnifin din nazarında hiçbir ehemmiyeti hattâ mânası yoktur. Zira din, ferdi ve içtimaî, bütün insan fiillerini kontrol eder. Dindar olan ferdin her işi ve hareketi, en gizli, تنها ve karanlık bir köşede işlenmiş olsa bile, ilâhî kanunların hükmünden kurtulamaz. Dinin murakabesinden ve dince tesbit olunan kıymet kademesine girip de kendisine mahsus olan yeri almaktan kurtulan hiçbir insan fiili yoktur. Dikkat edersek, dinin gerek ferdi ve gerek içtimaî kıymet ve kuvveti de bu hususiyetinde kendisini gösterir. Ve bu noktada din hukuktan ayrılarak ahlâk ile birleşir.

Halbuki dinin bu genişliğine ve şümulüne mukabil, devletin eli ve beşeri kanunların hükmü insan fiil ve hareketlerinin hepsine değil, ancak muayyen bir kısmına uzanır. Beşeri kanunların şumûlü altına giren fiil ve hareketler sırf içtimaî olanlardır. Yani başkalarını alâkalandıran, başkalarıyla borç ve alacak kabilinden bir nevi münasebet teşkil eden fiillerdir. Yalnız bunlardır ki, kanuna ve devlet otoritesine mevzu olur. Ferdi olan fiiller ise toptan devlet kanunlarının hükmü dışında kalır.

Şu halde, devlet kanunları ve emirleri karşısında, dindar ferdin akide ve kanaatleriyle başbaşa kalıp ta- mamiyle serbest olduğu, rejimlere göre, az veya çok geniş bir saha vardır. Bu sahada ferdi dediğimiz yâni başkalarıyla hukukî bir münasebet tesis etmeyen ve neticeleri sırf failinin şahsına inhisar eden fiiller yer alır. Bunlar, ibadet, dua ve münâcât fiilleridir. Bu fiiller devlet faaliyetleri sahasına girmedikleri için, bunların ifasında dinin emirlerini yerine getirme hakkı ferd için hemen hemen mutlaktır. Yukarıda kaydettiğimiz gibi, gerek mabed içinde ve gerek mabed dışında gerek tek başına ve gerek topluca yapılsın, 1924 Türk Anayasasının 75'inci maddesinde verilen ölçüye aykırı olmamak şartıyla, ibadetler, hukuken serbesttir. Devlet eli ferdin ibadet nevinden olan fiillerine uzanamaz.

Netice itibariyle, dindar için mensup olduğu dinin emirlerini yerine getirme hakkının hududu, kanunların yap veya yapma gibi bir emirle yapılmasını veya yapılmamasını mecburi kıldığı fiil ve münasebetler sahasıdır. Meselâ İslâm dininde kız ve erkek evlâd arasında miras taksiminde kaide ikili birlidir. Bugünkü medeni kanunda ise müsavi paydır. Görülüyor ki, bu iki hüküm birbirine zıddır. Fakat medeni kanunun miras kaidesi, içtimaî nizam kaidelerindendir. Devletin tapu ve kadastro işleri ve mülkiyet rejimi bu kaideye göre ayarlanacaktır. Binaenaleyh mirasçıların bu kaideye uymaları mecburidir. Bu sahanın dışında kalan bütün fiil, hareket ve münasebetlerde hukuka bağlı bir devletin dindar vatandaşları, inandıkları dinin emirlerini yerine getirmekte ve yasaklarına kulak vermekte serbesttirler. Kanunun yapılmasını emredip

de dinin yasak ettiği veya bunun aksine olarak kanunun yasak edip de dinin yapmasını emrettiği hususlarda dindar vatandaş kanuna uymakla, mensup olduğu din nazarında günah işlemiş sayılmaz. Çünkü buna mecburdur, binâenaleyh mazurdur.

Din hürriyeti,

1)Dilediği ve beğendiği bir dinin akidelerine inanması ve bunları serbestçe benimsemesi;

2) İnandığı dinin ibadet ve dualarını o dinde yerleşmiş usûl âdâb ve lisan üzere serbestçe icra edebilmesi;

3) İnandığı ve kabul ettiği din üzerindeki düşünce ve bilgilerini, sevgi ve hayranlıklarını, sözle veya yazı ile, serbestçe yayması ve başkalarına duyurabilmesi;

4) Kabul ettiği dinin ilahiyatını ve amel ahkâmını serbestçe tahsil edip öğrenmesi ve bunları başkalarına okutup öğretebilmesi;

5) Devlet kanunlarının yapılmasını veya yapılmama- sını bir kanun ile, yâni umumî objektif ve mücerred birer kaide şeklinde emredip mecburi kıldığı hususlar müstesna olmak ve bunlarla tenakuza girmemek şartıyla, ferdî ve içtimaî hayat sahalarında, inandığı dinin emirlerini serbestçe yerine getirebilmesi demektir.

Ferdin din hürriyeti hududunu, her hak ve hürriyet gibi evvelâ, başkalarının aynı kıymet ve mahiyetteki hak ve hürriyetinde; saniyen de camianın emniyet ve asayişinde ve iyi muaşeret kaidelerinde bulur. Bu hududu aşmadıkça yâni başkalarının hürriyetini engellemedikçe ve memleketin huzur ve sükûnunu bozar bir hareket şekli almadıkça ferdin din hürriyetine ve bundan doğan haklarına, indi ve siyasi mülâhazalarla, kayıdlar konamaz. Bu yolda konacak kayıdlar hem Anayasanın ruhuna ve maksadına, hem İnsan Hakları Dünya Beyannamesine, hem de hukukun yüksek prensiplerine aykırıdır.

Bu izahımızla Müslüman dindarlarımızı tatmin etmiş olmaktan uzak bulunduğumuzu takdir ediyoruz. Nitekim, bu eserin ilk basımında bazı okuyuculardan aldığımız mektuplarda bu nokta üzerinde durulmuş ve yukarıdaki izahımız tenkid edilmiştir. Bu okuyucularımız, saf İslâmiyet bakımından haklıdırlar. Çünkü İslâmiyetin Devlet hayatındaki üssülesası "Emri biimâruf ve nehyi anilmünker" kaidesidir. Bu kaide gereğince, Müslümanlar, Kitap ve Sünnet ahkâmı dairesinde amel etmekte. Kitap ve Sünnetin müsaade ettiği hususları " marur emir ve icra, nehiy

ettiği şeyleri de "münker" men etmekle mükelleftir. Bu kaidenin dışında kalan bir devlet gidişi İslama aykırıdır.

Bunu kabul ederiz: Ancak, şu bir vakiadır ki, Türkiyemiz en az yüz sene evvelinden beri "Emri bil mâruf ve nehyi anilmünker" kaidesini İslâmi esaslar dairesinde tatbik ve icra etmekten yavaş yavaş ayrılmıştır. Bugün ise bu ayrılık son haddini bulmuştur. Kitap ve Sünnet, meselâ, hırsızın elinin kesilmesini, zâninin taşlattırılmasını ve kısası yâni dişe diş göze göz cezasını emrettiği halde daha ondokuzuncu asırda bu cezalar değiştirilmiştir. Geçen asrın ortalarında Fransız Ceza Kanunundan hemen aynen iktibas edilen Osmanlı Ceza Kanunu ile bütün bu cezalar -Halife-Sultan'ın "tazir hakkı"na sığınarak değiştirilmiş ve hapse çevrilmiştir. Halbuki İslâmi esaslarda, Müslümanların emrine yâni devlete ait olan **"tâzir" yânî ceza verme hakkı**, nas ile sabit olmuş bulunan "Hudud-u Şer'iyye" dışında muteberdir.

Yine geçen asrın ortalarında Fransız Ceza Muhakemeleri usûlü kanunu ile suçların sübutu şekilleri İslâmi esaslardan başka kaynaklara bağlanmış, Şer'ie Mahkemelerinin yanibaşında ve bunları gölgede bırakmak üzere "Nizamiye" denilen Mahkemeler kurulmuştur. Bugün ise, bu yolda daha ileriye gidilmiş, Şer'ie Mahkemeleri ilga edildikten başka, İsviçre Medeni Kanunu iktibas edilmek suretiyle bütün Şer'i usûl ve esaslar Türkiye Devlet hayatından tamamıyla çıkarılmıştır. Bu bir vakiadır. Bir, hattâ bir buçuk asır süren bu vakıa üzerinde bugün münakaşa etmek beyhudedir. Milletlerin hayatı, dini olsun veya lâ dini, her zaman kanun duvarları içinde sıkışıp kalmıyor. Bir an geliyor ki, bu hayat bu duvarları aşıyor ve her millet kendi tarihi kaderine göre bir istikamet takibediyor. Bunun önüne geçemeyiz, kaideleri değiştiremeyiz. Vakıaları değiştirmeye ve bir milleti tuttuğu tarihi yoldan çevirmeye çalışmak, ırmakları kaynaklarına akıtmaya çalışmak kadar boş bir gayrettir.

Nitekim bu keyfiyet, az çok benzeri bir şekilde Hristiyanlıkta da böyle olmuştur. Garp memleketlerinde Hristiyanlıkla Devlet münasebetleri az çok bizdekine benzer bir gidiş almıştır. Hristiyanlığın, bilhassa Papa ile temsil olunan Katolik kolunun da, Müslümanlık gibi, kendi mensuplarına mahsus, bir hukuki nizamı vardır.

(*Droit Canonique*) yani **"Kilise Hukuku"** denilen bu nizam ile devlet hukuku arasında, **tıpkı bizde olduğu gibi, açık ve barışmaz tezatlar vardır. Meselâ, Kilise Hukuku faizi men'eder, karı-koca arasında boşanmaya aslâ müsaade etmez.** Çünkü Hristiyanlıkta karı-koca arasında ilâhi irade ile tahakkuk etmiş mukaddes bir bağ vardır. Kul iradesi bu bağı çözemez. Halbuki Garbın devlet kanunları bu noktalarda Hristiyanlığın tamamıyla aksinedir. Katolik

Kilisesi yeryüzünün en kuvvetli din teşkilatına sahip olduğu halde, bu teşkilatın merkezi olan Roma'da, bile, İtalyan Devleti'ne karşı. Kilise Hukukunu hâkim kılamamış. Devletle başa çıkamayacağını anlayarak mücadeleden vazgeçmeyi ve mâbed harimine çekilmeyi selâmeti için yegâne çıkar yol görmüştür.

Hülâsa, bugün Türkiye devlet hayatında dini usûl ve hukukun yeniden hakim olmasını istemek, bizce, muhali temenni etmektir. Binâenaleyh makul olan, dini usul ve hukuku Müslüman ferдин takip ve takdirine bırakmak ve bu usul ve hukukun Devlet hukuku ile mücadeleye girmesine meydan vermemektir. Müslümanlık içkiyi, faizi, kuman ve fuhşu men eder. Müslüman ferdine düşen, dine imtisal ederek, bu gibi menhiyattan kendini çekmektir. Devlet kanunlarının bunlara müsaade etmiş olması buna bir mani teşkil etmez. **İş bu kadarla kalmaz da, Müslüman ferdi Devletin kanunları da, ilhamı dinden alsın ve menhiyata müsaade etmesin, derse; dini Devletle mücadeleye sevk etmiş olur ki, bu mücadelede muhakkak surette din kaybeder.** Daha açık olmak için, biz, bugünkü gidişi ve tarihi tekâmülü gözönünde tutarak, diyanetin dindarlar muhitine ve mabet harimine çekilmesine taraftarız. Bizce bugün din için selâmet bundadır. Bizce bugün din ve devlet münasebetleri sahasında dinin devletten bekleyeceği ve isteyeceği bir şey vardır: «Gölge etme, başka ihsan istemem.» dir.

LAİKLİK NE DEMEKTİR?

Lügat mânasiyle, ruhanî olmayan kimse, dinî olmayan şey, fikir, müessese, sistem, prensip demektir. Katolik dünyasında insanlar ikiye ayrılır. Bir kısmına (*Cierge-*) "kerge" denir ki, bunlar dîn adamlarıdır ve ruhanîler sınıfını teşkil ederler. Bu sınıf da, kendi içinde tekrar, "*Reglier*" ve "*Seculier*" diye iki zümreye ayrılır. **Birinci zümreye dahil olan ruhaniler, hayattan uzak yaşayan ve manastırlara kapanıp ömürlerini ibadetle geçiren zahitler, İkinci zümre ise, papaz, piskopos gibi halk içinde ve herkesle birlikte yaşayan Kilise hadimleri ve bilfiil dini vazife gören âyin sahipleridir.**

İşte, **lâik diye**, ruhaniler sınıfının **bu iki zümresinden hiçbirine mensup olmayan**, zahit veya papaz sıfatı almayan Hristiyanlara denir. Kelimenin bu ilk ve asli mânası genişletilerek, dinî olmayan ve ruhanî bir mahiyet taşımayan fikir, müessese, prensip, hukuk, ahlâka da "lâik" denilmiştir. Şu halde lâik hukuk deyince bundan, dini olmayan, esaslarını dinden almayan hukuk , laik devlet deyince de dini akide ve esaslara dayanmayan devlet anlamak lâzım gelir. Bu kelime bize Meşrutiyet yıllarında girmiş ve o zaman "la dini" diye tercüme olunmuştur.

Gariptir ki, lâik kelimesi bizde elli senelik bir ömre malik olmasına rağmen, halkımızın büyük bir ekseriyetince de hâlâ lâıkiyle anlaşılmamıştır.

Çünkü, Hristiyanlığın aksine olarak, Müslümanlıkta rahipler ve ruhaniler diye ayrı ve imtiyazlı bir sınıf yoktur. İslâmiyette kavim ve kabile, soy ve sop imtiyazı mevcut olmadığı gibi şahıs ve sınıf imtiyazı da yoktur. İslâmiyet, bütün Müslümanların hukukta, şeref ve imtiyazda eşitliği kaidesine dayanır.

Din hürriyetinin düşmanları:

Din hürriyetinin, bence, bir çok değil, yalnız bir düşmanı vardır; o da, **bir kelime ile taassuptur. Taassup, bir kimsenin kendi inanandan ve kendince hakikat kabul ettiği görüş ve kanaatten başka olan inanç, görüş ve kanaatlere ve bunları taşıyanlara karşı düşmanlık beslemesi ve onları boğup susturmaya kalkışmasıdır.**

Bugün din ve vicdan hürriyeti düşmanı olarak dini ve siyasi iki nevi taassubla karşılaşmaktayız.

1) DİNİ TAASSUP

Taassubun bu türlü, dindarların cahilleri tarafından başka din, mezhep ve kanaat sahiplerine karşı gösterilen düşmanlıktır. Örneğin cihat. Taassup bahsinin bu noktasında okuyucum belki bana şunu soracak ve **İslâm'da cihad farzdır.** Kur'an'da "Mücadele" ve "Müşriklerle mukatele..." emreden, binâenaleyh tecavüz ve taarruzu hoş gören, hatta teşvik eden âyetler vardır, bunlar hakkında ne dersiniz? diyecektir. İslâm ilâhiyatçılarının af ve müsamahalarına sığınarak buna şu cevabı veririm:

İslâm, Mekke'de hakaretlere uğrayıp Medine'ye gittiğinde burada, zulüm ve tecavüze karşı koyma imkânını bulmuş ve cihad bunun için emredilmiştir. Yani varlığını korumak ve müdafaadan kaynaklanmaktadır.

Evvelâ İslâm'da mücadenenin mutlaka silâhla muharebe ve mukatele demek olmadığı; saniyen silâhla muharebe mânasına geldiği yerde de cihadın bir tecavüz harbi değil, bilâkis, tecavüze karşı koyma zaruretinden doğan bir farize olduğu nihayet cihad farizesinin, hukuki ve ahlâki, birçok kayıtlarla kayıth bulunduğu kolayca anlaşılır.

Oysa, İslâmın aslında ve saf Müslümanlıkta taassup ve temerrüdün yeri yoktur. O kadar ki, tarihte din namına yapılan harplerin çoğu, hakikatte dini değil, tamamiyle siyasidir.

2) Siyasi taassup:

Dini taassup, dedik, cahil dindarın kendi dini akidelerini mutlak surette hak ve başka akide ve kanaatlerinde mutlak surette bâtil olduğuna inanmasından doğan bir tuğyan ve hırçınlıktır. **Fakat din ve vicdan hürriyetinin düşmanı yalnız bu değildir; bunun kadar siyasi taassup da bu hürriyetin düşmanıdır. Hattâ belki daha kindar, daha zalim ve yıkıcıdır. Çünkü, dini taassupta çok kere hasbîlik hâkim olduğu halde, siyasî taassupta hemen daima şahsî fayda his ve hırsı hakimdir.**

Siyasî taassup, bir şahsın hayat ve cemiyet hakkında kendi görüşlerini mutlak surette hak ve başkalarınınkini bâtil telâkki etmesinden ileri gelen cahilane bir düşmanlıktır. Bu düşmanlığın bugün bizim memlekette başlıca hedefi din ve maneviyattır. Çünkü, hemen ilâve edelim ki, siyasi taassup koyu bir surette materyalisttir. Onun inandığı ve bağlandığı şey yalnız madde ve menfaattir. Fakat madde ve menfaat fikri etrafında kitleleri coşturup harekete getirmek kolay değildir. Onun için siyasi taassup bir efsane yaratmaya ve bu sayede taraftar avlamaya mecburdur. Bu efsane zamanımızda, memleketlere ve tekâmül seviyesine göre, faşizm, komünizm gibi "îzm" ekli bir kelime ile süslenen bir bayraktır.

Hülâsa dinî taassup, kendisine inandırmak için, devletten kılıç kuvveti ve hizmeti isteyen mabedin hırçınlığı ve tecavüzüdür. Siyasi taassup da, omuzlara daha kuvvetle çökebilmek için bütün hareketlerini mabede alkışlatmak isteyen politikanın hırçınlığı ve tecavüzüdür. Fakat, afazozlarıyla, dini taassup din ve vicdan hürriyetinin bir düşmanı ise; cezaevleri, darağaçları, toplanma ve sürgün kampları ile, siyasi taassup da diğer bir düşmanıdır. Din hürriyetinin ve bun- dan doğan hakların bu iki düşmana karşı korunması lâzımdır. Fakat nasıl? Ve ne gibi bir tedbir ile?

Din hürriyetini koruma çaresi ve lâiklik prensibi:

Bu hürriyeti, hem dini, hem de siyasi taassuba karşı korumak için alınacak tedbir, bir kelime ile lâikliktir. *Bugün için yaşadığımız devirde ve bugünkü Avrupa hayat realiteleri karşısında, din hürriyeti ancak lâik bir devlette gün görüp yaşayabilir.* Fakat lâiklik nedir?

Garp(batı) hukukunda lâiklik

Bugünün Garp memleketleri hukukunda lâiklik, din ile devletin ayrılması ve devletin din, dinin de devlet işlerine karışmaması; memlekette mevcut ve mâruf din ve mezheplere karşı devletin tarafsız bir vaziyet alması, bunlardan hiçbirini, diğeri aleyhine olarak, hususi surette

imtiyazlandırmaması; buna mukabil, dinin de devlete karşı, nisbi de olsa, bir muhtariyet içinde ahlâki ve mânevi hayatın nizamı olarak hüküm sürmesidir. Lâik bir devlette hükümet ve idare işleri ve bunları tanzim eden kanun ve kaideler, prensiplerini dini mülâhazalardan değil, sırf ihtiyaçlardan ve hayat realitelerinden alır. Halbuki lâik olmayan devlette kaide ve kanunlar dini esaslara dayanır. Şu halde lâiklik ne münkirliktir ne de hususiyetle din düşmanlığı demektir; sadece devlet hayatında ve âmme münasebetlerinde, dini kaide ve esasları dindarlar muhitine ve ferdi vicdanlara bırakarak sırf hayatın akışına ve münasebetlerin mantığına uymaktır.

Lâiklik münkirlik değildir

Lâiklik sırf devlet hayatına ait bir hareket ve faaliyet prensibidir. Binaenaleyh ferdin hususî ve mânevi hayatı ve ailesi içindeki vaziyeti ile tenakuza girmez ve dindarlığı asla nefyetmez. Lâikliğı dinsizlik sanmak, onu yanhş anlamaktır. İnsan iş ve münasebetler hayatında lâik olur, yâni işin ve münasebetlerin devletçe vaz'edilen kanunlarına göre hareket eder de, diğer taraftan, ferdi ve hususi hayatında dindar olarak yaşar. Tekrar edelim ki, lâiklik sadece devlet faaliyetlerine ve âmme faaliyetleri sahasına ait bir prensiptir. Ferdin hususî ve mânevi hayatı, ailesi ve sevdikleri muhiti bu prensibin dışında kalır.

Dinler, bilhassa İslâmiyet, işaret ettiğimiz gibi, sırf ferdi ve manevi hayatı tanzim etmekle kalmaz; aynı zamanda devlet hayatını ve içtimaî münasebetleri de nizamlar. İslâm dini hem ferdi hayatın mânevi mesnedi, hem de Müslümanlar camiasının ilâhî nizamıdır. Eğer din, sırf ibadet ve duadan ibaret olsaydı, ferd hususî hayatında ailesi ve sevdikleri muhitinde dindar kalır, münasebetler hayatında da lâik olabilirdi. Halbuki din yalnız ibadet ve duadan ibaret değil, hem de ahlâk ve hukuktur. İslâmiyet dünya münasebetlerinin hepsine ve devlet faaliyetlerine dair kaideler vermiştir ki, bunların hey'et-i umumiyesi İslâm hukukiyat ve ahlâkıyatını vücuda geürir. Müslüman vatandaş, dinin yalnız ibadet ahkâmma değil, hukukiyat ve ahlâkıyatına da riayetle mükelleftir. Fakat bu mükellefiyet ile lâiklik yâni münasebetler hayatında "lâ dinilik" nasıl barışır ve birlikte yürür?

Mes'elenin halli çaresini nazariyattan ziyade realitelerde ve hayatın akışında aramak lâzımdır. Realite şudur: Bugün Garp medeniyeti yolunu tutan memleketlerde dini hayat, iş ve münasebetler hayatı fiilen birbirinden ayrılmış ve her gün biraz daha ayrılmaktadır. Tanzimattan, hattâ evvelinden, yâni aşağı yukarı yüzelli seneden beri Türkiyemiz bu iki hayatın birbirinden ayrılması yolundadır. Türkiye'yi bu yoldan çevirmek ve devlet hayatını yeniden dimyat çerçevesi içine sokmak kimsenin elinde ve iktidarında değildir. Dereleri yokuş yukarı

akıtamayız; sadece yollarını açıp akışlarını düzeltebiliriz. Türkiye'de eski dini hukuku yeniden tatbika bugün için imkân yoktur. Bizde bu imkân ta İkinci Mahmud devrinden beri yavaş yavaş. Cumhuriyetten sonra da hızla ortadan kalkıp kaybolmuştur. Bugün buna imkân aramak ve bu noktada nazariyata dayanarak ısrar etmek, din mevzuundaki mücadele ve müşatemeı devam ettirmektir. Bu ise hem diyanetin, hemde âmmenin zararınadır. İslâmiyette âmmenin zararına olan her hareket mezmum ve memnudur.

Lâik devlet nizamı içinde yaşayan bir dindar, mensup olduğu dinin ibadet ahkâmını olduğu gibi, "muamelât" ve "münakehat" yani bugünkü tabirlerle akidler, borçlar ve evlenme ahkâmını da isterse, ferdin ve şahsen takip edebilir. Buna mani ve bunun lâiklik esasına aykırı bîr ciheti yoktur. Meselâ, dini nikâhın lüzumuna kani olan, isterse, sivil nikâhtan sonra bir de dini nikâh yapar. Faizin dinen memnu olduğuna kani olan faiz alıp vermez. Hülâsa, devletin kanun ve nizam ile yapılmasını men etmediğı veya yapılmamasını emretmediğı her iş ve muameleyi dindar, mensup olduğu dinin kaidelerine uyarak yapabilir. *Şu halde bu bakımdan lâiklik, münasebetler hayatına dair olan dini kaide ve kanunların, resmiyetten kalkması; bunların, devlet müeyyidesini kaybederek, hususi hayata çekilip vicdanlarda yer almasıdır.*

Lâiklik din düşmanlığı demek hiç değildir:

Lâiklik, diyorum, ne münkirliktir, ne de hususiyle din düşmanlığıdır. Lâiklik din ile devletin birbirinden ayrılması; dinin mâna ve ruh âleminde ve ferdin, hususî hayatı ile ailesi hariminde, devletin de madde ve cisim âleminde ve cemiyetin umumî hayatında hükümrân olması demektir. Lâik devlette din vatandaşın ruhunda ve ahlâkıyatında, hususî ve manevî hayatında, devlet ise cisminde ve umumî münasebetlerinde hüküm süreceğine göre; ferdin ruhu ile cismi birbirinden ayrılmış ve iki ayrı kumanda merkezine bağlanmış olacaktır.

Fakat canlı, akıl ve irade sahibi bir mevcudun ruhu ile cismi birbirinden ayrılır mı? Ayrılrısa mevcut yaşayabilir mi? Diyecek ve ilâve edeceksiniz; yaşayamayacağı içindir ki, bünyesinden dinîliği kovup çıkaran modern devlet, -tabir caizse- yeni bir lâik din aramış ve bunun ırk ve insaniyet gibî fikirlerde bulunduğunu sanmıştır. Fakat sorarız: Bu berikiler din akidesinden daha mı az ve metafizik dir? Çetin bîr münakaşa mevzuu, fakat bahsimizin dışında. Biz burada lâikliğin Garp hukukundaki manası üzerindeyiz. Bu manaya göre, tekrar edelim ki, lâik devlette din ve devlet ayrılacak, bîri ruh ve vicdanlar sahasında, diğeri de münasebetler dünyasında hüküm sürecektir. Bunu anlamak ve bu vaziyeti iyice görmek için lâik devletin tam zıddı olan

diğer iki devlet sistemini gözden geçirmek lâzımdır. **Bunlar "Dîne bağlı devlet" ve "Devlete bağlı din" sistemleridir.**

DİNE BAĞLI DEVLET SİSTEMİ

Cemiyet içindeki bütün hayat ve münasebetler, uzaktan veya yakından, doğrudan veya dolayisiyle, hep din kaide ve kanunlarına bağlanır ve dini bir nizam içinde cereyan eder. **Hukuk, ahlâk, kanun, tahsil ve terbiye, hattâ ilim ve san'at bile dini düşünce ve esaslara göre ayarlanır ve memleket mâbedden idare edilir.** Devlet ise, dini müessese ve nizamın muhafazasına memur bir jandarma rolünde kalır. Bu suretle yalnız ruhani hâkimiyeti değil, aynı zamanda cismani hâkimiyeti de emrinde tutan mâbed diyanet aslında mevcut olmasa bile, ister istemez taşkın bir taassuba kayar; devlet kuvvetleriyle silâhlanan ruhaniyet, memlekette başka din, fikir ve kanaatlere karşı bir müsaadesizlik yoluna sapar. Hususiyle serbest fikir ve kanaatlere karşı koyu bir taassup zihniyeti içinde boğulup kalır. Telkin, ikna, tatlı söz ve güzel mev'ize yollarını bırakarak zorbalığa kalkışır

Dine bağlı devlet sistemindeki bu taassup taşkınlığı, kabına sığmayan bir kuvvetin bütün hayat ve münasebetleri din esasları ile çerçevelemek istemesinden ileri gelir. Bu sistemde mabedin telkin ve ikna kuvveti zayıflamış ve bunun yerine tahakkim ve ceberrutluk kuvveti almıştır. Memurlaşan, üniforma ve saltanat sevdasına kapılan din adamlarının ilmi ve ahlâki kıymeti düşmüş ve gözlerini şahsî menfaat kaygulan bürümüştür. Bu adamlarda dini sadakat, salâbet ve feragat hislerinin yerini menfaat ve ihanet almıştır.

DİN TERAKKİYE MÂNİ MİDİR?

Bizde ötedenberi din terakkiye mâni midir, değil midir? diye münakaşa edilir, durulur. İkinci Meşrutiyetten beri pek moda olan bu mes'ele hakkında bizim diyeceğimiz şudur: **Din esasında elbette terakkiye mâni değildir. Mâni olsaydı, sekizinci asırdan on dördüncü asra kadar bütün parlaklığıyla hüküm süren bir İslâm ilim ve medeniyeti doğmazdı. Terakkiye mâni olan sapıklıktır ve dinin devlet kuvvetleriyle silâhlanıp saltanata düşmesidir.**

Devlet kuvvetleriyle silâhlanan din terakkiye mânidir;

Çünkü mâbed hariminden taşarak taassup karanlıklarına dalan ve devlet kuvvetlerine arkası verip saltanat sevdasına düşen din, ister istemez başka dinlerin ve hususiyle serbest fikir ve kanaatlerin düşmanı kesilmeye mahkûmdur. Terakkinin ise başlıca şartı, fikir ve kanaatlere hürmet ve müsaade ederliktir. Taassup ile terakki birbirinden nefret eder Bunlardan birinin

bulunduğu yerden diğeri hemen kaçır. Dikkat edersek, Türkiyemizin modern terakkide geç kalması sebeplerinden birinin ve belki başlıcasının, yakın zamanlara kadar bizde devletin dine bağli kalması ve bu yüzden memleketin silâhh taassubdan kurtulamamış olmasıdır Taassup esasen başli başına terakkinin düşmanı iken, bu bir de devlet kuvvetleriyle silâhlanırsa memleket için bir belâ kesilir.

DEVLETE BAĞLI DİN SİSTEMİ:

Dine bağli devlet sisteminde, dedik, ferdî ve içtimaî hemen bütün hayat, en teferruatına varıncaya kadar, dini kaide ve esaslara bağlanmaya çalışır; devlet hayatı ve içtimaî münasebetler mâbedden yâni fiiliyatta memurlaşan din adamları (=Ulemâ-i rûsum) tarafından idare edilmek yolu tutulur. İtiraf etmelidir ki, bu sistemde kâh devletle omuz omuza yürüyen ve kâh onu emri altına alan memurlaşmış din adamları, yatağından taşan ırmak halini alır; kör ve kindar bir taassuba saplanır ve bütün ilerlemelere karşı isyan ve mukavemet kalesi teşkil eder. Bereket ki, bugün bu sistem medeni memleketlerin hepsinde ömrünü yaşayıp rolünü oynamış ve tarihe karışmıştır. Fakat **bugün, bazı memleketlerde, bunun yerine, hayat ve cemiyet için daha az zararlı olmayan, diğeri bir sistem yâni dinin devlete bağlanması sistemi geçip oturmuştur.**

(farkı birbirinden)

Devletin dine bağlanması sisteminde siyaset ve idareye diyanet ve din adamları hâkim olduğu gibi, dinin devlete bağlanması sisteminde de, onun tamamıyla aksine olarak, diyanete siyaset ve hükümet adamları hâkim olur. Dinî müessese ve teşkilatı onlar kurar, onlar kapar, onlar idare eder. Din adamlarını vazifeye onlar tayin eder, onlar mükâfatlandırır, cezalandırır, hattâ onlar doyurur. Hülâsa bu sistemde hükümet adamları bütün dînî hareket ve hayatı ellerinde tutarlar ve diniyata diledikleri gibi istikamet vererek onu politikalarının, sadık bir hizmetkârı görmek isterler. Ve bu yolda tabiatıyla feci bir siyasi taassuba ve körlüğe saplanırlar.

Diyanete ve dinî hayata dair kararlar vererek bunları jandarma ve polis kuvvetleriyle icraya kalkışırlar. Din adamlarına ve dini müesseselere karşı memleket havasında bir soğukluk ve düşmanlık yaratmaya kalkışırlar. Memlekette Allahsızlığı bir moda haline koyarlar. **Ma-neviyatla alay ederler.** Diyanete karşı lâubaliliği ve din adamlarına karşı hakaret etmeyi bir nevi ilerilik gibi gösterirler. Bu sistemin politikacı taraftarları, din adamlarından ve dindarlardan tezyifkâr bir lisanla bahseder ve devlet kuvvetlerini dindarlar aleyhine teşvik ederler.

Sonuç olarak, devletin dine bağlanmasını hukuken ayırd eden nokta, cismanî kuvvetlerin ruhanî hâkimiyete tâbi kalması ve yukarıda dediğimiz gibi, devletin din kanunlarıyla idare edilmesidir. Berikini, yâni dinin devlete bağlanması sistemini ayırd eden nokta ise, tamamiyle aksine olarak, ruhanîyetin maddi ve cismani kuvvetler eline ve emrine geçmesidir.

Dinin devlete bağlandığı memleketlerde dini teşkilat ve personel devlet kadrosu içine alınır. Personeli memurlaştırılıp emir kulu haline konulan dini teşkilâtın hiçbir nevi muhtariyeti ve karar selâhiyeti kalmaz.

Lâiklik bir itidal ve muvazene sistemidir

Din ve devlet arasındaki hâkimiyet mücadelesinden doğan iki zıd sistemi gözden geçirdikten sonra şimdi lâikliğin nasıl bir ortalayıcı ve mutedil sistem olduğunu anlamak kolaylaşmıştır. Filhakika **lâiklik devletin dine ve dinin devlete bağlanması sisteminin her ikisine de aynı derecede muarız ve her ikisini aynı şekilde nefyeden üçüncü bir itidal ve muvazene sistemidir. Bu sistemde ne devlet dine, ne de din devlete bağlanır.** Sadece din ve devlet birbirinden ayrılır ve her biri diğerine karşı muhtar (=Autonome) bir vaziyet alır. Devlet ne din bezirgânlığı yapar, ne de din düşmanı kesilir. Buna mukabil, din de ne devlet müşavirliğine, ne de siyaset kâhyalığına kalkışır. **Lâik devlette, tekrar edelim sadece ruhanî ve cismanî kuvvetler birbirinden ayrılır ve bunlardan her biri kendi hariminde yani din, ferdi vicdanlarda, devlet de siyaset ve idare sahasında hükümrân olur. Ruhanî kuvvetin merkezi MÂBEDTİR. Cismanî kuvvetin merkezi de, bugünkü demokratik nizamda, PARLAMENTODUR.** İşte ruhanî ve cismani iki kuvvetin bu suretle ayrılması ve her birinin kendine mahsus sahada hükümrân olması cemiyette bir itidal ve muvazene havası yaratır. Vatandaşın din hürriyeti ve buna bağlı hakları ancak böyle bir itidal ve muvazene havası içinde gün görüp yaşayabilir.

Lâik sistemde din ile devlet, mabet ile hükümet birbirinden ayrılacak ve her biri kendi sahasında kalacaktır demek, bunlar birbirine, karşı lâkayd ve yabancı yahut, daha kötüsü birbirine rakip olacak demek değildir. Aslâ! Bilâkis, bu ayrılış, evvelâ, ruhani ve cismanî iki kuvvetin bir elde ve bir merkezde toplanarak kabına sığmaz bir hal alması; saniyen de, bu ayrılış sayesinde kuvvetlerden her biri kendine mahsus sahada kalsın ve burada daha büyük bir kemal ve ihtisas ile işlesin içindir. Birbirinden ayrılan din ile devlet, mabet ile hükümet birbirine karşı lâkayd ve yabancı kalmaz. **Hele bunlar birbirine karşı rakip ve düşman vaziyet aslâ alamaz.** Zira, iyi düşünülürse, mabedin ve hükümetin son ve en yüksek hedeflerinden biri de; cemiyet ve

dolayısıyla ferddir. Her ikisi de insan ferдинin iyiliği, emniyeti, huzur ve rahat içinde yaşaması içindir.

Din ve devlet münasebetleri

Bugün dinin devletten ve politikadan uzak kalması, yaşaması ve vazifesini hakkiyle görebilmesi için, hükümet ve siyasetten yakasını sıyrması ve hâkimiyetini ferdî fiiller ve ferdî vicdanlar diyarında tesis etmesi bir zarurettir. Bugün din için selâmet bundadır. Bu realiteyi görmemek ve diyaneti politikanın kuyruğu haline koymak, ona hizmet değil, kanaatimce ihanet etmektir.

Tekrar edelim ve iyi anlaşalım ki, bugün dinin devletten bekleyeceği bir şey vardır: *"Gölge etme, başka ihsan istemem"*dir. Lâikliğin mânası ve bugünün din ve devlet münasebetlerindeki rolü de budur: **Yâni dini devlete, devleti de dine tâbi olmaktan kurtarmak ve bu sayede mâbed ile hükümet arasındaki tezatları kaldırmak; mabedin ferdi vicdanların kalesi, hükümeti de madde ve menfaat dünyasının nâzımı yapmak suretiyle aradaki iktidar kıskançlıklarını en küçük haddine indirmektir. Yani ikisi ayrı olsun ki din devletin ya da devlet dinin emrine girmesin ve istismar edilmesin.**

Lâik rejimde olmayan bir devlette, diyanet, ister istemez politikanın emrine girmeye ve politikacıların bir maşası olmaya mahkûmdur. Esasen, tarihe dikkat ederseniz, dinin en kuvvetli olduğu ve devletin tamamiyle dine bağlandığı devirlerde bile bu, böyle olmuştur. Bugün din ile devletin birbirlerinden ayrılması ve her birinin kendi sahasında kalması; devletin dine dinin de devlete ve siyasete karşı tarafsız bir durum alması, yâni, bîr kelime ile lâiklik, devrimizin ihtiyaçlarından doğan bir zarurettir.

Lâik rejimde mâbed siyasete karışmaz; devlet faaliyetlerine direktif vermez; hükümet politikasını dine uygunluk bakımından tenkid ederek dindarları aleyhe teşvik etmez, hülâsa din adamları birer politikacı kesilmez. Buna mukabil, devlet de diyanete karışmaz;

Hükümet adamları dini kendi emellerine ermek için bir merdiven olarak kullanmaz ve hepsi birer fahrî ve fuzulî din müçtehidî rolü almaz. Hemen ilâve edelim ki, lâik rejimde devlet dine karışmaz demek, dinin iman, ibadet, tâlim ve tedris işlerine müdahale etmez ve resmen muayyen bir dinin ahkâmım, kendi işlerine rehber almaz, demektir. Yoksa, meselâ Türkiye gibi, nüfusunun büyük bir ekseriyeti Müslüman olan bir memlekette, devlet, dinî teşkilâta ve müslüman halkın dini ihtiyaçlarını temine yardım etmez demek

değildir. Hülâsa, zamanımızda, din hürriyetinin ve bundan doğan hakların teminatı ancak devletin lâik olmasındadır. Lâik olma- yan bir devlette bu hürriyetin güvenilir bir teminatı yoktur ve olamaz. Cünkü, evvelâ dine bağı devlet sistemini alırsak, bu sistemde devlet resmen bir dine sahip ve bütün hukukiyat ve teşkilâtıyla muayyen bir dinin kaide ve prensiplerine tâbi olacağından; "devlet dini"nden başka bir dine sahip ve bütün hukukiyat ve teşkilatıyla muayyen bir dinin kaide ve prensiplerine tabi olacağından; devlet dininden başka bir dine sahip veya hiçbir dine mensup olmayan kimseler için, tabi- atıyla din ve vicdan hürriyeti teminatsız kalır. Bir kere bu takdirde, devlet dininden başka bir dine sahip olanlar, kendi dinlerinden başka, kanaatlerince bâtil bir dinin ahkâmına riayet etmeye mecbur edilmiş olur. Çünkü unutmamalıdır ki, samimi bir dindarın nazarında kendi dini hak, başka dinler bâtildir. Bu halde "devlet dininden başka bir dine mensup olanlar kendi hak dinleri dururken, başka bir bâtil dinin kaidelerine tâbi kılınmış ve binâenaleyh din hürriyetinden mahrum bırakılmış olurlar. Hiçbir dine mensup olmayanlar ise, bunlar da inanmadıkları bir dinin esaslarına riayete mecbur ve dolayısıyla vicdan hürriyetinden mahrum edilmiş olurlar.

Saniyen devlete bağı din sistemini alırsak, burada din doğrudan doğruya politikanın emrine ve hizmetine girmiş, kudsîyet ve ruhaniyetini kaybetmiştir. Bu sistemde de din adamları memurlaştırılmış ve bunların imanları menfaat ve üniforma mukabilinde satın alınmıştır. Binâenaleyh böyle bir rejimde din hürriyetine teminat aramak esesen mânasızlıktır.

Lâiklik prensibini samimiyetle kabul ve tasvip eden bir devlette bütün bu aksaklıklar bertaraf edilmiş olur. Dindarlar, mensup oldukları mâbed içinde inandıkları din ile başbaşa bırakılmış, hiçbir dine mensup olmayanlar ise, onlar da kendi talihlerine terkedilmiş olur. Bu sayede, din, ilim ve felsefeden her biri kendi sahasında ve her üçü aynı bir gayeye yâni insanın insan tarafından istismarını önlemeye yürür.

TÜRKİYE'DE DİN VE DEVLET MÜNASEBETLERİ TARİHİ

Türkiyemîz bu sistemlerden acaba hangisi üzerindedir?

Türkiye bugün ve otuz küsür senelik bir devir içinde dinin devlete bağlanması sistemindedir.

Türkiye Anayasasının 1928'den beri tam lâik bir anayasa olmasına ve hükümet adamlarımızın, sırası geldikçe, Türkiye'de lâiklik tesis etmiş olmakla övünmelerine rağmen, Türkiye henüz

Garp hukukundaki mânası ve şekliyle, lâikliği tatmamıştır. Garp hukukunda lâiklik, devletin din ve mâbed işlerine müdahalesini maskeleyen bir paravana değildir; fakat din ve vicdan hürriyetinin en sağlam bir teminatıdır. **Bizde ise, laikliğin zıddına olarak diyanet bütün teşkilatı ve personeliyle hükümet adamlarının emri altına girmiş ve din işleri sınıksız devlete bağlanmıştır.**

TÜRKİYE'DE ÜÇ DEVİR VE ÜÇ SİSTEM

Türkiye'nin din ve devlet münasebetleri tarihine dikkat edersek, bunun üç devre ayrıldığını ve birbirinden farklı üç sistem arzettiğini görürüz. Birinci devir "**dîne bağlı devlet**" sistemi devridir ki, Osmanlı devletinin kuruluşundan, daha doğrusu Osmanlı padişahlarının Yavuz Sultan Selim ile Halife ünvanını almalarından itibaren ondokuzuncu asrın birinci yarısı sonlarına kadar devam eder. İkinci devir 1839 "Gülhane Hattı"nın ilânından 1924'de şimdiki Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtının kurulmasına kadar süren "**yarı dini devlet**" sistemi devridir. Nihayet, üçüncü devir 1924'den beri içinde yaşadığımız "**devlete bağlı din**" sistemi devridir.

1 - TÜRKİYE'DE DİNE BAĞLI DEVLET SİSTEMİ:

Bizde dîne bağlı devlet, imparatorluk devrinin sistemidir. Filhakika Osmanlı devleti kuruluşunda İslâmi bir devlet olmuş ve son günlerine kadar, asırları kaplayan ömrü boyunca, dine bağlı kalmıştır. Yalnız bu bağlılık hep aynı kuvvette gitmemiş, evveleri çok sağlam ve samimi iken, sonraları gevşek ve riyacı bir gidiş almıştır.

Osmanlı imparatorluğunun dini vasfı, hususiyle Osmanlı hükümdarları, Yavuz Sultan Selim ile, Halife ünvanını aldıktan sonra tamamlanmıştır. Artık Osmanlı Padişahı devlet başında yalnız en yüksek bir siyasi şahsiyet ve Osmanlıların lideri değil, aynı zamanda, âhir zaman peygamberinin halefi ve vekili sıfatıyla en yüksek dini ve ruhani bir şahsiyettir. Ve bu sıfatla bütün dünya Müslümanlarının lideri ve hamisidir. **Devletin Anayasası Şeriat, hükümet ve idare umdesi de saltanattır.** Devletin, bütün hususi hukuku gibi, âmme hukuku ve idare esasları da doğrudan ve dolayısıyla İslâm dininin kanunlarına dayanmaktadır.

İşte 19.yy ın ortalarına kadar Türkiye'de bu sistem hüküm sürmüş ve devlet hayatı buna göre ilerlemiştir. Bütün teşkilat kanun ve nizamlarla devleti dine bağlamıştır.

2 – TÜRKİYE’DE YARI DİNİ DEVLET VE LAİKLIĞE DOĞRU GİDİŞ

Bu dönem tanzimat fermanı ile baŐlayıp , ıslahat fermanı ile devam eden dönemdir.

Bu ferman ile Türkiye halkına evvelâ can ve mülk, ırz ve namus emniyeti verilmiş, ikinci olarak da, din ve mezhep hürriyeti teminat altına alınarak bu hususta lâzım gelen kanun ve nizamların konulması ve bunların, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin, bütün tebaaya müsavat dairesinde tatbiki kararlaŐtırılmıŐtır. Bu karar gereğince, birçok kanunlar yapılmıŐ ve devlet hayatı yeni bir nizama bağlanmıştır.

Hülâsa, Tanzimat fermanı ile baŐlayan devirde, eski dinilik sisteminden sıyrılma teŐebbüsleri ve devlet idaresini lâikleŐtirme hareketleri bütün açıklığıyla göze çarpmaktadır. Memlekette artık eski Şer’i hukukun yanı başında ve gittikçe, onu gölgede bırakmak üzere, bir de nizami diyebileceğimiz, lâik zihniyette bir hukuk vücud bulmuştur. Ve bunun neticesi olarak eski Şer’i mahkemelerin yanı başında nizami mahkemeler, eski dinî tahsil müesseselerinin yanı başında modern talim ve tedris metodlarıyla ahŐan mektepler açılmıŐtır.

Bununla beraber, **"Kanunu Esasî"nin devlet sistemi, tam dinî olmadığı gibi, tam lâik de değildir;** tam dinî değildir, çünkü devlet hayatı eskiden olduğu gibi, doğrudan doğruya dinî ahkâma değil, "Kanunu Esasî" gibi beşeri bir esasa bağlanmıştır. Tam lâik de değildir, çünkü, eskiden olduğu gibi, "Kanunu Esasî" sisteminde “devlet-i Osmaniye'nin” dini, Din-i İŐlâmdır.

3 - TÜRKİYE'DE DEVLETE BAĞLI DİN SİSTEMİ:

Bu sistem "dine bağlı devlet" sisteminin tam zıddıdır. Berikinde devlet iŐlerinde ve faaliyetlerinde, dinî düŐüncelerden direktif alır ve din adamları devlet üzerinde sıkı bir vesayet icra ederek devlete baŐmŐavirlik eder. "Devlete bağlı dîn" sisteminde ise, tamamiyle deminkinın aksine olarak, din kendi sahasındaki umurda bile politikadan direktif almak mecburiyetindedir ve devlet adamları din üzerinde en üstün söz ve salâhiyet sahibidir.

rnek:

429 sayılı Őeriye ve evkaf vekaletini kaldırıp diyanet iŐlerini kuran kanundur.Şer’iye Vekâletini ilga eden 429 sayılı kanun, birinci maddesiyle devleti dinin vesayetinden kurtarmıŐ, içtimâî münasebetler hayatının icra ve teŐri sahalarında ona mutlak bir karar ve hareket salâhiyeti temin etmek suretiyle devlete tam bir istiklâl kazandırmıŐtır. Fakat, buna mukabil, mabedde de, itikat

umurunda, ahlâk ve ibadete bağıl amel hususunda olsun, bir karar ve hareket salâhiyeti tanımak ve onu kendi sahasında muhtar (=autonome) kılmak lâzım gelirdi. **Lâiklik prensibinin mantığı bunu emrederdi.** İşte Şer'îye Vekâletini ilga eden kanun bunu yapmamış ve lâiklik yolunun yarısında duraklamıştır. Hattâ, dikkat edersek, duraklamakla kalmamış, kendisinden dört ay kadar evvel 29/30 Ekim 1923'de yapılp Cumhuriyeti resmileştiren 364 sayılı Anayasa mahiyetindeki kanunun ikinci maddesiyle bir nevi tenakuza düşmüştür. Çünkü bu ikinci maddede İkinci Büyük Millet Meclisi, Türkiye Devletinin dininin Din-i İslâm olduğunu ilân etmiştir.

Tevhid-i tedrisat kanunu

Tevhidi tedrisat kanunu ile o tarihte mevcut olan dini öğretim müesseseleri büsbütün kapatılmış ve uzun zaman açılmamıştır. Bunların ıslâhı ve yeniden tanzimi yahut yerlerine yenilerinin tesisi daha iyi ve memleket menfaatlerine daha uygun olmaz mıydı?

Peki Türkiye laik midir?

“Kanaatimce hayır” diyor Başgil. Çünkü lâik olabilmesi için Şer'îye ve Evkaf Vekâletini ilga eden 429 sayılı kanunun da tadil edilmesi ve bu kanunla doğrudan doğruya hükümet emrine verilen diyanet işleri teşkilatına, üniversiteler kadar olsun; bir muhtariyet tanınması, dinî gaye ile tesis olunan İslâmi vakıfların tesis olunduğu maksat ve gayeye tahsis olunması ve yüksek din adamı ve âlimi yetiştirecek dini öğretim müesseseleri kurulması icab ederdi. Bunlar yapılmamıştır. Bir devletin lâik olması için, karar ve hareketlerinde dini mülâhaza ve prensiplere yer vermemesi, yalnız bu kadarla kalması kâfi değildir. Aynı zamanda diyanet teşkilatına da muhtariyet tanınması, yâni bu teşkilâtı kendi sahasındaki karar ve faaliyetlerinde serbest bırakması şarttır. Halbuki, tekrar tekrar kaydettiğimiz 429 sayılı kanun ile, diyanet teşkilatı Başvekâlete bağıl ve Başvekilin emri altında bir hükümet dairesi şekline konulmuştur. Bundan başka ve bu kadarla yetinilmeyip, memleketteki dini öğretim müesseseleri kapatılmıştır.